ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK
182

GYARMATHI SÁMUEL ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

ÍRTA
M. NAGY OTTÓ

KOLOZSVÁR, 1944
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

Gyarmathi Sámuel (1751—1830) arcképe
Eredetije ismeretlen szerzőtől a zilahi református Wesselényi-kollégium tulajdonában

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK
182

GYARMATHI SÁMUEL ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

ÍRTA
M. NAGY OTTÓ

KOLOZSVÁR, 1944
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

BEVEZETÉS

Gyarmathi Sámuel részletes életrajza még megírójára vár. Akik eddig nyelvészeti munkásságát értékelték, azokkal a régebben készült, kisebb terjedelmű összefoglalásokkal voltak kénytelenek megelégedni, amelyek róla eddig készültek. Ezek közül a legelső, amelyikre minden későbbi támaszkodik, a Kállai Ferencé.[1] Kállai művének különös értéke az, hogy adatait Gyarmathi Sámuel saját feljegyzéseiből merítette, amint erre többször hivatkozik is. Műve írásakor kétségkívül előtte volt Gyarmathi Sámuel naplója, az ú. n. Napló-Laistrom, amely azóta elkallódott vagy lappang valahol. E naplóból készített kivonatot és közölt kisebb idézeteket Kállai s ezzel olyan adatokat őrizett meg az utókor számára, amelyeket ma már nem tudnánk sehogyse felkutatni. Kállai írását használja fel és nehány kisebb adattal kiegészíti Szinnyei József.[2] Szinnyei adja az első összefoglalást a Gyarmathival foglalkozó irodalomról. A zilahi református kollégium történetének íróin (Elekes Viktor, Somogyi Jenő) kívül részletesen foglalkozott Gyarmathival a kollégium egyik tanára, Both István dr.; ő 1900. április 29-én, Gyarmathi Sámuel zilahi tanári székfoglalásának százados évfordulója alkalmából emlékbeszédet tartott Gyarmathiról. Beszédében a fentemlített munkákon kívül felhasznált néhány, azóta sajnos, elkallódott kéziratot, amelyek Gyarmathi Sámuel zilahi működését jobban megvilágították.[3]

1900 óta leginkább Both István dr. emlékbeszéde szolgál forrásul azoknak, akik Gyarmathival és életművével foglalkoznak, munkásságát méltatják. Annál nagyobb azonban azoknak a tanulmányoknak és cikkeknek száma, amelyek Gyarmathi jelentőségét méltatják, európai hírét igazolják, feltalált kéziratait ismertetik és közlik.

Mindezt tudva és látva, nem kétséges, hogy Gyarmathi Sámuelről egy új, részletes, a szétszórt adatokat összefoglaló, egyeztető és a zilahi református kollégiumban újabban felfedezett Gyarmathi-kéziratokat feldolgozó és munkásságát a legújabb méltatások szerint elbíráló életrajzot kell készíteni.

Amit e sorok írója a továbbiakban ad, nem ilyen igényeket kielégítő életrajz, hanem útegyengetés az igazi életrajz munkájához. Ma számos nehézség állja útját annak, hogy e tudósunknak méltó életrajza elkészülhessen. De semmi sem gátolja azt, hogy az eddig eldugottan és szétszórtan talál-

[1] *Orvos Gyarmathi Sámuel' élete' leírása:* Nemzeti Társalkodó 1832: 193—202.

[2] *Magyar írók élete és munkái.* Bp., 1896. IV, 24—8.

[3] Beszéde a zilahi református kollégium 1899—1900. évi Értesítőjének VII—XVIII. l.-ján jelent meg.

ható részletadatokat össze ne állítsuk, egyeztessük, az esetleges hibákat kijavítsuk, az újabban felfedezett kéziratok adatait a többi adatok közé illesztve közreadjuk, rámutassunk a még ezután tisztázandó kérdésekre, a továbbkutatandó szálakra s nyomokra és ezzel megkönnyítsük a továbbkutatók munkáját és főleg azét, aki majd alkalmasabb időben és arra termettebben új szempontú, hibátlan tudományosságú rajzot ad Gyarmathi Sámuel változatos életéről és gazdag életművéről.

1.

GYARMATHI SÁMUEL SZÁRMAZÁSA, CSALÁDI VISZONYAI

Gyarmathi Sámuel magát Horvát István előtt Pesten 1806 január havában tett látogatása alkalmával polgári származásúnak vallotta. Ezzel nincs ellentétben az, hogy életrajzírói nemes polgárok gyermekének nevezik, sőt Szinnyei a gyarmathi Gyarmathiak nemes családjából származtatja. 1824. július 26-án Kolozsvárt kelt »Testamentum«-át címeres pecséttel erősítette meg. Sajnos, a végrendelet eredetijét nem sikerült a kollégiumban megtalálni, az 1900-ban készült fénykép a pecsét rajzát nem tünteti fel világosan, mindössze annyit lehet kivenni, hogy a címer egy álló férfi-alakot ábrázol. Nagy Iván műve a Gyarmathi de eadem címszó alatt közöl néhány e családra vonatkozó adatot. A család tagjai között említi Gy. Mihályt, aki 1814-ben Kolozs megyében volt árvaszéki bíró.[4]

A fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy Gyarmathi nemes polgárcsalád gyermekeként született Kolozsvárt 1751. július 15-én. Atyja neve Gyarmathi János, anyjáé pedig Osváth Éva volt. A születésére vonatkozó adatok saját feljegyzése alapján kerülhettek Kállai Ferenc által írt első életrajzába és onnan a többi reávonatkozó tanulmányokba. Református vallású volt, de a kolozsvári református egyház legrégibb anyakönyveiben hiába keressük a születéséről, illetőleg kereszteléséről szóló bejegyzést, mert a keresztelési anyakönyvet csak a születését követő, 1752. esztendőben kezdték vezetni. De nem található bejegyzés a kolozsvári református hallotti anyakönyvben Gyarmathi János és Osváth Éva haláláról sem. Valószínű tehát, hogy szülei elköltöztek Kolozsvárról és másutt haltak meg. Jakab Elek »Kolozsvár története«-ben sem jegyzett fel semmit a Gyarmathi-családról.

Gyarmathi családi viszonyaival kapcsolatban hadd említsünk meg néhány kisebb adatot. Ő maga 1795—98-ban, németországi tartózkodása idején kéziratos jegyzőkönyvében, mely ma a zilahi református kollégium kéziratai között kiadatlanul hever, megőrizte azoknak névsorát, akikkel ezidőtájt levelezett. A felsorolt nevek között áll a Gyarmathi Györgyé is. Ugyane kézirat más helyén megtaláljuk azok felsorolását, akiktől 1795-ben, külföldi útjára indulásakor pénzt kapott. Az egyik tételt így jegyzi be: »Fráter . . . 2 Rf 16«. Feltehető tehát, hogy a pénzadó és a levelező egy és ugyanaz a személy, Gyarmathi György, aki testvére volt. Kutató érdeklődésünkben továbbvezető fonal lehet az a tény, hogy Gyarmathi Sámuel többször változtatott iskolát. Tizenkét éves koráig Kolozsvárt tanult,

[4] Nagy Iván, *Magyarország nemes családai.* IV, 464.

innen Nagyenyedre, majd ismét egy évre Kolozsvárra ment tanulni, 1766—69-ig Zilahon, ezután pedig 1776-ig ismét Enyeden tanult. Ezek mögött az iskolaváltoztatások mögött kétségtelenül a családi körülményeiben bekövetkezett változások állottak. Szülei elköltözése vagy éppen halála kényszerítheti a más városba menetelre. Feltevésünk igazolására sem Nagyenyeden, sem a kolozsvári kollégiumban nem találtunk támpontot, ellenben a zilahi református egyház anyakönyveiben számos Gyarmathi nevűre bukkanunk a XVIII. század második felében és a XIX. század elején is. Népes család feje volt például Gyarmathi Márton asztalos, aki 1780. május 1-én halt meg, nemkülönben Gyarmathi Mihály. 1817. június hó 11-én 60 éves korában halt meg Zilahon Gyarmathi György, akit azonosnak vehetünk Gyarmathi Sámuel fentemlített testvérével, aki tehát e szerint néhány évvel fiatalabb volt nála. A halotti anyakönyv szerint Gyarmathi Györgyöt néhány nappal később (1817. június 28-án) követte a halálba felesége is. Két leányuk születéséről maradt bejegyzés: Sára 1795. szeptember 14-én és Susánna (Zsuzsánna) 1797. augusztus 8-án született. A halotti anyakönyv még őrzi a Gyarmathi Sára Vajda Beniáminné haláláról szóló 1807. március 26-án kelt bejegyzést is. Ez is rokona, esetleg éppen nővére volt Gyarmathi Sámuelnek. Erre enged következtetni az a bejegyzés, amelyet Vajda Beniáminné fia, Vajda Sámuel írt Gyarmathi Sámuel Okoskodva tanító magyar Nyelvmesterének a zilahi református Wesselényi-kollégium nagy könyvtárában levő példányába (II. 343. könyvtári sz.); eszerint e könyvet „Doctor Gyarmathi Sámuel Uram Bátyám mint maga Munkáját Kolosvárol ajandekban külde Febr. 20-dik napján, 1795. Esztend. Vajda Sámuel s. k." Azoknak névsorában, akikkel Németországból levelezett, szerepel Vajda Beniamin neve is. Vajda Sámuel 1796-ban történt házasságkötéséről, gyermekei születéséről szintén bejegyzések találhatók a zilahi református anyakönyvekben.[5] Mindezek alapján nem látszik alaptalan feltevésnek, hogy Gyarmathi Sámuel szülei halála után közeli rokonaihoz, talán nagybátyjához ment Zilahra, odakerültek és később is ottmaradtak rokonaiknál testvére vagy testvérei is. Rokonai zilahi tanárkodása idején is a városban éltek és Gyarmathi velük kapcsolatot tartott fenn.

Ugyancsak rokoni kapcsolatot kereshetünk Gyarmathi Sámuel 1819. április 26-án kelt és Schedius Lajoshoz írt levelének egyik megjegyzése mögött is.[6] Itt említi Gyarmathi, hogy e tavaszon ez már a harmadik levele és az elsőt Gyarmathi Gábor ügyében írta. Ez a Gyarmathi Gábor, akit valószínűleg rokoni indulatból karolt fel, azonos lehet azzal a Gyarmathi Gáborral, akit Szinnyei József kolozsvári francia, olasz és német nyelvtanítónak nevez és két 1806-ban és 1813-ban kiadott fordított művét említi meg. Annál valószínűbb ez a rokonság, mert Gyarmathi is nyelvtehetségéről volt nevezetes, ami ugyanabban a családban öröklődni szokott.

Ha keveset tudunk arról a nemes-polgár családról, melyből Gyarmathi Sámuel származott és amelynek légkörében ifjúsága legfogékonyabb éveiben élt, még kevesebbet tudunk arról a családról, amelyet ő alapított.

[5] A zilahi református egyházi anyakönyvek a család nevét *Wajdá*-nak írják.

[6] A levél másolata a debreceni nagykönyvtár kéziratai között R. 1716. sz. alatt található.

Kállai Ferenc szerint 1785-ben Enyeden letelepedett és megházasodott, házassága azonban gyümölcstelen maradt. Ezzel szemben Both István meg nem jelölt forrásból úgy tudja, hogy hamarosan felbomlott házasságából egy leány származott; ez később Andrád Elek ügyvéd és író, későbbi színész felesége lett. Somogyi Jenő, a zilahi református kollégium történetírója[7] szerint (forrását nem jelöli meg) leánya: Gy. Zsuzsánna. Gyarmathi kézíratos feljegyzéseiben adatot találunk arra, hogy külföldre utazása előtt Abrudbányán Susinak pénzt adott. Ez a Susi leánya lehetett, aki így Abrudbányán lakott. A nagyenyedi református egyház anyakönyvei az 1848-as időkben elégtek, s így sem Gyarmathi Sámuel házassága idejét, sem felesége nevét, sem gyermeke születési időpontját vagy válása körülményeit nem állapíthatjuk meg. Házasélete rövid ideig tarthatott, mert 1786-ban Gyarmathi már báró Radák Ádámnál kapott alkalmazást és Enyedet elhagyta. Andrád Elekről, akit életrajzírója vejeként említ, színészettörténeti művekben és életrajzi lexikonokban elég részletesen lehet olvasni, de feleségéről említés nem esik. Andrád Sámuelnek, Gyarmathi Sámuel barátjának és első külföldi útján útitársának, az ismert nevű írónak volt a fia és az 1800-as évek elején a kolozsvári színház színésze.

Gyarmathi családi körülményeire vonatkozó összeállításunk nem lenne teljes, ha meg nem említnők, hogy élete tekintélyes részét főúri családok körében töltötte, ahol is, mint udvari orvos, nevelő, valóságos családtagnak számított. A gróf Bethlen-család körében holtig tartó ellátást nyert és élete utolsó két évtizedét is e család körében élte le, mint azt a továbbiak során a maga helyén látni fogjuk. A család három nemzedéke ismerte, szerette s a halál is e család köréből szólította ki.

2.

AZ ITTHONI TANULÓÉVEK

Tanulóéveiről is alig tudunk többet, mint amennyit feljegyzései alapján életrajzának első megírója továbbadott. Iskolába 1757-ben, hatéves korában ment Kolozsvárt és 1763-ig folytatta ott a humánista tudományok tanulását. 1763-tól, 12 éves korától kezdve Enyeden folytatta tanulását, de már talán 1765-ben visszatért Kolozsvárra, ahol a retorikát 1766-ban végezte el. Ugyanebben az évben tanulási helye ismét változott és 1766. április 21-én a zilahi református kollégiumban írták be nevét (akkor még nem volt szokás a sajátkezű beírás) a diákok (togatusok) sorába. Zilahon 1769-ig diákoskodott, de már 1769-ben ismét Enyeden találjuk, mint politicus (azaz nem teológus) subscribált 18 éves korában.[8] Ezzel kezdődött meg a mai főiskolai tanulmányoknak megfelelő tanulóélete. Hét éven át maradt a nagyenyedi kollégiumban, mint diák, tanított is instructorként (magántanító), majd mint praeses (segédtanító-féle) és végül, mint publicus praeceptor (köztanító). 1776. szeptember 16-án az akkori református püs-

[7] *A zilahi evang. reform. kollégium története.* Zilah, 1895. XII. l.

[8] Dr. Musnai László teológiai tanár (Nagyenyed) szíves közlése 1939-ben. Az alábbiakban is több enyedi adatot köszönhetek neki.

pök, Csernátoni Vajda Péter előtt tett negyedmagával kitűnő sikerrel vizsgálatot.[9]

Ha Gyarmathi itthoni tanulóéveit áttekintjük, több kérdés vár eldöntésre. Egyet ezek közül már futólag érintettünk. Ez többszöri iskolaváltoztatásának a kérdése, amellyel kapcsolatosan családi viszonyainak változását látjuk magyarázatnak. De nem szabad kizárólag erre az egyre gondolnunk. Tizenkét éves korában minden valószínűség szerint nem magában ment Kolozsvárról Nagyenyedre, hanem hozzátartozóival, Zilahra is rokoni körbe ment, amint láttuk, de már Zilahról tovább ismét Enyedre egyéb okok kényszerítették. A zilahi kollégiumban még csak rectorok tanítottak, magasabb tanulmányokat folytatni tehát nem lehetett. Enyedre tehát továbbtanulási vágya vihette, hogy az ottani tanárok vezetése alatt tudásszomját kielégíthesse. Miért nem ment Zilahról Kolozsvárra? Erre csak feltevéssel válaszolhatunk, éppen úgy, mint az előző megállapítások esetében. Ennek az lehetett az oka, hogy a gazdag enyedi kollégium fejedelmi alapjából inkább remélhetett (és kapott is) támogatást, mint a kolozsvári kollégiumtól. Másrészt az is kétségtelen, hogy 1770-ben Kolozsvárról a diákok a pestis miatt mind elmentek. E feltevések megkockáztatása mellett is többszöri iskolaváltoztatásának nem egy homályos, fel nem deríthető pontja marad. Az is kétségtelen, hogy Gyarmathi természetében is rejlett valami nyugtalanságféle, amely miatt huzamos ideig egy helyen maradni későbbi élete folyamán sem tudott. Ő is a tettvágy és érdeklődés állandó ösztönzésétől fűtött nagy magyar vándorok, Szenczi Molnár Albert és társai, késői utódjának nevezhető.

További kérdésünk, hogy milyen volt azoknak a kollégiumoknak tanítási rendszere és kikből állott a tanító személyzete, ahol Gyarmathi a XVIII. század második felében tanulmányait folytatta? Vegyük legelől a kolozsvári református kollégiumot.[10] Az akkori beosztás szerint, ha Gyarmathi iskolai pályája rendes menetű volt, 1757—58-ban a deklinisták, 1758—59-ben a comparatisták, 1759—60-ban a grammatisták, 1760—61-ben a syntaxisták, 1761—62-ben a poetica classis és 1762—63-ban a rethorica classis növendékei közé tartozott. Valószínű azonban, hogy nem így haladt, mert életrajzírója szerint a rethorica classist csak Enyedről visszatérve, 1766-ban végezte Kolozsvárt.

A kolozsvári református kollégium tanítási módszeréről tudjuk, hogy évenként váltakozó köztanítók (publicus praeceptor) tanítanak, akik könyv nélkül elmondandó leckéket hagynak fel, a többi munkát a magántanítók végzik el. Néhány tanító neve is fennmaradt ebből az időből: 1755. Wass Dániel (conjunctia), Remetei Péter (grammatista). 1757. T. Benkő Ferenc (syntaxista), 1758. Dénes István (declinista), 1762. Poroszlai Ferenc (conjunctia), Bányai M. Ferenc (syntaxista). Hogy ezek közül tanította-e valamelyik Gyarmathit és melyik, mikor, a hiányos feljegyzések miatt nem lehet megállapítani. Mint érdekességet említjük meg, hogy Wesselényi Mik-

[9] Elekes Viktor, *A zilahi ev. ref. főtanoda történetének rövid vázlata:* A zilahi ev. ref. főtanoda 1877/8-ik tanévi Értesítője 3—17.

[10] Török Istvánnak „A kolozsvári ev. ref. collegium története" című háromkötetes művében e korszakra nézve kevés adat található. Az itteni tanításra nézve l. az I, 133—4. l.-ját.

lós báró, akivel Gyarmathi később szoros kapcsolatot tartott fenn, 1761 körül a kolozsvári református kollégium rendes növendéke volt Cornides Dániel vezetése mellett, ki az önként vállalkozóknak először tanított német nyelvet a kollégiumban. Nem lehetetlen, hogy Gyarmathi már itt kihasználta az alkalmat a német nyelv tanulására. A kollégium növendékeinek száma meghaladta a 600-at. Török István kezén még forgott a tanulók ezidőbeli névsora, a „Recensio Studentium", amelyet ma már nem sikerült megkerítenem. Ismeretes ellenben a seniorok és contrascribák Gyarmathi tanulókorabeli névsora. 1756—1757. április 14-ig senior Remetei Péter, c. scriba Csávási Benjámin, 1758. április 20-tól 1759. április 21-ig senior Huszti László, c. scriba Kerekes György, 1759. április 26-tól 1761. április 24-ig senior T. Benkő Ferenc, c. scriba Kolcsár András, 1761. április 20-tól 1763. április 26-ig senior Ertsei Zsigmond, c. scriba Cseh Sámuel. Tandíjat nem fizettek, csak a bennlakók lakáspénzt. Gyarmathi, mint városbeli, lakáspénzt nem fizetett.

Gyarmathi 1763—65-ig Nagyenyeden filozófiát és mathesist tanult, mint életrajzában olvasható. Ahány kollégium volt, annyiféle volt ezidőtájt a tanítási rendszer. Enyeden tehát nemcsak más tanárok, de más, talán a Gyarmathi érdeklődését inkább felkeltett tárgyak is fogadták. Enyeden a kollégiumi iratok között ekkori ott tanulásának semmi nyoma. Enyedi tanárai közül kiemelkedik Ajtai Abód Mihály, akit Benkő Ferenc szerint sok jótéteményéért a kollégium második alapítójának is neveztek.[11] Török István szerint Ajtai Abód szép latinságra törekedett, az új tanítókkal külön foglalkozott s egészében véve annyira modern volt, hogy a papság csak Németországba valónak tartotta. Ajtai Abód 1738. január 15-én foglalta el tanszékét, melyen keleti nyelveket, régiségtant és történelmet kellett tanítania. Bod Péter szerint Erdélyben páratlanul álló könyvtárt és éremgyűjteményt szerzett a kollégiumnak. Híres volt latin nyelvtana és latin nyelven írt görög régiségtana is. Irodalmi munkássága külföldön is ismertté tette. A kollégium érdekeiért nehéz harcokat vívott és szegény diákjait saját pénzéből támogatta. Gyarmathi Albumába, melyet most a zilahi református kollégium őriz, halála évében írt emléksort: „Hoc age, quod agendum est. Mich. A. Ajtai". Benkő Ferenc feljegyzése szerint Ajtai Abódon kívül, ki bölcseletet, történelmet és görögöt tanított, Gyarmathi ottjártakor Tőke W. István (professzor lett 1725-ben, meghalt 1768-ban) tanított bölcseletet, természettant és mennyiségtant, Borosnyai Nagy Zsigmond, a teológia doktora (tanár lett 1738, meghalt 1774-ben) pedig a teológiát. Ez utóbbit Gyarmathi, mint politicus (nem teológus) később sem hallgatta.

Amint említettem, Gyarmathi 1765-ben visszatért Kolozsvárra és ott elvégezte a retorikát. Ottléte alatt a rétorok köztanítója 1764. március 16-tól A. Monai József, 1766. február 26-tól Dombi István. A poéták tanítója 1764. március 16-tól Gyöngyösi József, 1765. decembertől Kolozsvári Zsig-

[11] Kertész József „Hazajáró lelkek — Nagyenyedi képek" című kötetében közli életrajzi adatait (szül. 1704. szeptember 29-én, meghalt 1776. november 16-án) és közli a kollégium könyvtárában ma is meglévő olajfestésű képének másolatát is. Ugyanő közreadott rávonatkozólag néhány fontos adatot is. Képe újra megjelent: Erdély magyar egyeteme. Kolozsvár, 1941. 103.

mond volt. Seniorok ez időtájt: 1764. Gyöngyösi János (később református lelkész, leoninus költő, már diákkorában verselt), 1764—1765. április 24-ig Bartha András, 1765—1766. április 18-ig Dési Sámuel. Tanárai közül legnevezetesebb dr. Pataki Sámuel (1731—1804) orvos és tanár, aki a kollégiumban 1759-től 1794-ig tanított. Tagja volt a Magyar Nyelvművelő Társaságnak, növénytani kutatásokkal is foglalkozott,[12] szép könyvgyűjteményét pedig sokat emlegették tudós körökben. Gyarmathi Patakival később is, Göttingából is levelezésben állott, tőle nyelvészeti kutatásaihoz nyelvtanokat kapott. Ajtai Abódon kívül Patakit tekintette mintaképének s valószínűleg az ő hatására fedezte fel magában az orvosi pályára való hivatást. Egyik németországi levelében ottani nyelvtudós ismerősét Patakihoz hasonlítja. Pataki Sámuel az akkori tanításmódot, mely szerint a diák mindent tanult és a tanulási idő is nagyon hosszúra, tíz, sőt még ennél is több évre nyúlt, helytelenítette (Török I, 146.). Még arról is szólhatunk, hogy a kolozsvári kollégium inspector curatorai Gyarmathi diáksága éveiben gróf Bethlen Gergely és báró Kemény Simon voltak. Gróf Bethlen Gergely 1767-ben lett curator és 1779-ben mondott le.[13] Nem lehetetlen, hogy Gyarmathi már ezidőben kapcsolatba került a gróf Bethlen-családdal, melynek nemzedékeken keresztül, három gróf Bethlen Gergelyt szolgálva, volt kedves embere.

1766. április 21-én írták be nevét a zilahi tógátus diákok közé. A ma is meglevő kollégiumi Albumban a névsorban a hatodik (112. l.).[14] Tanulótársai közül említésreméltó Gergely László, később a zilahi református egyház főkuratora, aki Gyarmathi tanárrá való meghívását 1799-ben kezdeményezte és a meghívó levelet is aláírta. Gyarmathi Sándor pedig valószínűleg rokona volt. A kollégium rectora 1765—68 között (Album 107. l.) Kónya Ferenc, előzőleg 1764. március 16-tól a kolozsvári kollégiumban a declinisták tanítója (Későbbi bejegyzés neve után: pastor, nihil). 1768—70. években a rectorságot Simon József töltötte be, aki előzőleg szintén Kolozsvárt működött. A neve utáni bejegyzés szerint később lelkipásztor lett. Nem tudhatjuk, hogy ezek a Kolozsvárról került rectorok nem voltak-e hatással arra, hogy Gyarmathi is idejött tanulni. A zilahi kollégiumban, nem úgy, mint Kolozsvárt, ahol nem fizettek a tanulók tandíjat, a nem helybelieknek a tandíjat fizetniök kellett. A kókvia (kegykoszt), a tanulóknak a városbeli családok által való ellátása, mint a szegény tanulók segítése, már ekkor megvolt. Hogy Gyarmathi a kollégiumban lakott-e vagy a városban lakó rokonainál, nem tudjuk. Zilahot 1769-ben hagyta el; felsőbb tanulmányok folytatására ment Enyedre.

Éppen ebben az évben, az erdélyi református kollégiumok számára új tanterv készült. A tantervkészítő-bizottság gróf Bethlen Pál elnöklete alatt Marosvásárhelyt 1769. június 18-án ülésezett (Török I, 190.). E bizottság számára az enyedi kollégium tanárai közül Borosnyai Nagy Zsig-

[12] Figyelő XVI, 271. — Gombocz Endre, *A magyar botanika tört.* 206.

[13] Egyházker. lt. 24-1765 és 127-1779. — Török, i. m. I, 75.

[14] Az Albumban később valaki minden tanuló után megjegyzésképpen odaírta, hogy kiből mi lett. Ezeket a megjegyzéseket zárjelben adom. Diáktársainak névsora ez: Gergely László (judex), Sebes János (obiit), Gyöngyösi Ferenc (nihil), Szakáts István, Szabó Mihály, Makfalvi János (nihil), Gyarmathi Sándor, Száva Mihály (rector, nihil).

mond, Kováts József és Ajtai Abód Mihály írtak véleményes javaslatot. E vélemények szerint sehol sem volt tanmód, mindenki úgy tanított, ahogy akart s a tanulók nem is igen dolgoztak. Az új tantervet 1769. december 8-án elfogadta a bizottság és megbízásokat adott a szükséges tankönyvek megírására. Gyarmathi Enyeden már e tanterv szerint hallgathatta a görögöt és logikát.[15] Hét éves enyedi tartózkodása idejéről már sokkal részletesebb képet vázolhatunk. Az enyedi kollégiumban ezekben az években a már említett tanárán, Ajtai Abódon kívül, tanított[16] Kováts József (tanárrá lett 1767-ben, meghalt 1795-ben) fizikát, matematikát és bölcseletet, valamint ius naturae-t, továbbá Körösi György lector (tanár lett 1774-ben, meghalt 1780-ban) görög és latin irodalmat, történelmet. A teológiai tárgyakat 1773—1779 között Szegedi József tanította.

Ebben az időben a tanulók nagyrészt kéziratos jegyzetekből tanultak. Gyarmathinak a zilahi református kollégium nagykönyvtárába jutott könyvei között több ilyen kéziratos jegyzet szerepel. Ezek közül egyiknek a kötése sarkán kézírással ez olvasható: „Scripta scholast. Enyedina." Belső borítéklapján kézírással az *Alexius Pavai* név áll (4744. nagykönyvtári szám). A kötet lapszámozása 95-ig tart, de még 64 lap van sűrűn teleírva. A kézírás minden valószínűség szerint a Gyarmathié, hiszen Gyarmathinak a kollégium könyvtárára hagyott könyvei jegyzékében (1830) e könyv e címen szerepel.

A jegyzet alapján képet alkothatunk arról, hogy a XVIII. század második felében milyen bölcseletet tanítottak a nagyenyedi kollégiumban és hogyan történt a bölcselet tanítása. A Wolf rendszerét tanították, mégpedig mint a jegyzet forrásutalásaiból megállapítható, külföldi bölcseleti tankönyvírók könyveinek felhasználásával. Nem ragaszkodtak azonban egyetlen tankönyvhöz, hanem több könyv alapján, azok legmegfelelőbb részeinek, legsikerültebb fejezeteinek felhasználásával készült jegyzet alapján tanultak. Ha összevetjük a jegyzetet azokkal a könyvekkel, amelyekre utal, azt találjuk, hogy a „Logica theoretica" című rész nagyjában megegyezik Andreas Boehmius „Logica" című művének beosztásával (Francofurti ad Moenum 1769-i kiadás), de a jegyzet sokkal áttekinthetőbb, világosabb beosztású, részeiben módosított. A „Philosophia theoretica" című rész mind beosztásában, mind tartalmában teljesen azonos M. Frid. Christ. Baumeister „Institutiones Metaphysicae" című művével.[17] A jegyzet az „Onthologia, Cosmologia, Psychologia" és „Theologia naturalis" című részében a legpontosabban utal a könyv §-aira is, csak az utolsó rész egyetlen fejezete hiányzik a jegyzetből. A legönállóbb rész a jegyzetben a legutolsó, a „Philosophia practica". Ebben a részben eleinte Lud. Phil. Thümmiggius „Institutiones Philosophiae Wolfianae" című könyvét követte a jegyzetkészítő, de a könyv általam ismert kiadásánál (Venetiis, 1754) mindenütt sokkal bővebb. Egész lapokat told be más írók műveiből. A VIII. fejezet, amint széljegyzetben meg is jegyzi, nincs meg az alapul vett böl-

[15] Török, *i. m.* I, 192; itt a tantervhez tartozó órarendet is megtaláljuk.

[16] Benkő Ferenc, *Parnassusi időtöltés* VII. darab 12, 17.

[17] Magam az 1749-i Wittemberg és Servesta-kiadást használtam; ez valószínűleg éppen Gyarmathi könyvtárából került a zilahi református kollégium könyvtárába.

cseleti műben (De imputatione). „Addenda" felírattal Heynecciusnak[18] művéből és másokból ad önálló összeállítást. Mindenütt találunk áttekinthető táblázatokat, szemléltetéseket. A bölcselet önálló tanulmányozására sok indítást adhatott az arra termetteknek az ilyen tanítási mód és munka. Nem gondolhatjuk tehát, hogy az enyedi kollégium tanítási és nevelési módjára mindenképpen található az a kép, amelyet Újfalvi Sándor a XVIII. század végső éveiről ad.[19] Legalább is a Gyarmathi diákkorára és jegyzetkészítésének idejére nem találhat.

Gyarmathi enyedi diáksága idejéből igen fontos az a kéziratos beszéd is, amelyet a zilahi református kollégium könyvtára őriz.[20] A borítékkal együtt hat lapot kitevő, Gyarmathi sajátkezű írásával fennmaradt beszéd teljes címe ez: „Vir Vere Literatus, azaz Valóságos Bölts Ember a kit egy homallyos le rajzolásra elő vett volt. ama Néhai példás szorgalmatosságú jámbor Ifjunak, Barok Mozesnek Ifjúi virágzó állapottyában, a Nagy Enyedi szeppen (!) virágzó Deaki Seregből a' szomoru Halál által véletlenül lött ki vágattatása és a városi templomból lött el temettetése alkalmatosságával az Említett Collegium Alumnussa és Litteraturae Praesesse Gyarmathi Sámuel MDCCLXXVI dik Eszt Böjt Elő Havának 17-dik Napján." Mindjárt a címből megállapíthatjuk, hogy Gyarmathi mint arra rászorult szegényebbsorsú diák, mint alumnus tanult fejedelmi alapítványból a nagyvagyonú kollégiumban. Ingyenességét komoly munkával igyekezett meghálálni, mert csak így lehetett diáktársai között a Litteraturae Praeses, vezető és első tanuló csoportjában. A nagyon apró betűvel írt és nehezen olvasható beszéd Plutarchosból vett történettel indul, de a latin idézeteket magyarul is adja. Kitűnik az első részből, hogy a szerencsétlenül járt diák teologus lehetett. A beszéd gondolatmenete ez: Ki a valóságos bölcs ember? Sok diák könnyen nevelődött, nem ismeri, nem szereti a könyveket és a tudásnak csak a külső héjját ismeri, a zordon tudósokat. A színleges tudósokról lehúzza az álorcát. Vetélkednek egymással a nem igazi tudós emberek. Említi Gellert példáját a nagy polihisztorról és az alázatos bölcsről. A valóságos bölcs, aki olvas, tanul, nem hogy ő tudósabb, hanem hogy jobb legyen, magát megismerni tanulja, nyájas, jó hazafivá válhassék. A beszéd írója kikél az ellen, hogy a szülők tanulni kényszerítik azt, aki katonának vagy egyébnek való, ostorozza a dajkákat, akik kísértetekkel ijesztgetnek, nem pedig nevelnek. Kiemeli a gyermek nevelésének fontosságát. A szülők gyakran másra költenek, de gyermekeik nevelésére fösvények költeni, kocsisokra bízzák őket. Boldogság, ha híres városban született valaki, jó tanítókat kapott, kellő ideig tanul és bujdosásra (külföldi útra) indul, nem hegyek és vizek látására, hanem hogy idegenekkel való társalkodás által a maga nemzete hibáit levetkezze. Egy hiba van: a bölcs is meghal. Ez történt itt is. Ikafalvi Barok Mózesnek, aki 1750-ben született és járt Szászvároson is, hirtelen levele érkezék a Mennyei Akadémiából és oda egy szempillantás alatt által költözék. Gyar-

[18] Jo. Gottl. Heinaccii, *Elementa iuris naturae et gentium.* Halae, 1758.

[19] *Mezökövesdi Újfalvi Sándor emlékiratai.* Sajtó alá rendezte Gyalui Farkas Kvár, 1941. 84—99. (Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása).

[20] A tőlem felfedezett beszédnek meg a vele egykorú Emlékkönyvnek részletes feldolgozásával és a szövegközléssel dr. Miszti László foglalkozik.

mathi a beszédhez hosszú rímes búcsúztatót csatolt, elég jó rímekkel. — Ez a beszéd, amennyire azt egy beszéd megteheti, néhány jellemző gondolatot foglal magában. Gyarmathi huszonöt éves. Diákpályája végén áll és külföldi útra készül. Bár nem tudjuk határozottan szétválasztani, hogy a beszédébe foglaltak mennyiben származnak saját multjának tapasztalataiból vagy mások életébe való betekintésből, mindenesetre kialakul körvonalaiban e beszédből is az a gondolatvilág, mely írásakor foglalkoztatta. A keményen küzdő, nehéz sorsú diák ítéli el azokat, akik a könyvet nem szeretik és nem becsülik meg azt a kiváltságot, hogy diákok lehetnek. A komoly és erkölcsi emelkedettséggel párosult tudást helyezi a felületes tudás fölé. Kiemeli, hogy a tudást senkire sem lehet kényszeríteni, de anyagi okok miatt annak megszerzésében az ifjúságot gátolni káros. Kétségtelenül saját jövő terveire céloz akkor, amikor a bujdosásra indulásról, a külföldi tanulmányozásról szól, célját nem világlátásban jelölve meg, hanem abban, hogy az idegenekkel való érintkezés a nemzeti hibák meglátására és levetkezésére vezeti az ifjút.

Ugyancsak enyedi diákságának utolsó idejében gyűjt búcsúsorokat az intézet vezetőitől, itt tanuló barátaitól és tanítványaitól. Ezek közül az emléksorok közül már előbb láttuk 1776. őszén elhalt kedves tanárának, Ajtai Abód Mihálynak bejegyzését. Az Emlékkönyv legelső keltezett emléksora 1776. október 9-ről való és Gerendszentkirályon kelt. Irója F r e y t a g M i h á l y (M. S. Scqs Hung. pro tunc Inform. Com. Torotzk.) A bejegyzésekből az is kitűnik, hogy október 12—16. napján Enyeden tartózkodott, mert ez időből több emléksor származik. Október 20-án Alpesténybe n, Tűri Lászlónál, egyik tanítványa atyjánál fordul meg és kap emléksort. Az emléksorok szerint praeceptora volt Sarkadi Tűri Dániel nemes ifjú, rhetornak és Pogány Ferencnek, institutora (magántanítója) Pogány Ádám nemes ifjú, publicusnak és Kenderesi Mihálynak, kivel később is állandó kapcsolatban maradt, levelezett és pénzügyleteket bonyolított le vele. Nagyszámú a keltezésnélküli, de a fentiekkel egykorú üdvözlő és emléksor, tele célzásokkal külföldi útjára és orvosi tanulmányaira. Emlékkönyve első lapjain olvashatjuk Pávai Ferencnek, az enyedi kollégium akkori vicecuratorának (algondnok) emlékszavait, továbbá Kassai Mihály köztanító, D. Miklós István, táblai írnok és jegyző, Kováts Sámuel koll. jur. notarius, Uzoni Pünkösti Ádám nemes ifjú, Benke Mihály, Nagy József, Váradi Kis János, Kotsis János, Medvey Ferdinánd, Tompa László, Frisor Péter, Sarkadi Tűri Dániel, Pogány Ádám és Ferenc, Kenderesi Mihály, Sinka István, Miklós Lázár, Máté László, Felsőbányai Kiss Mihály, Soldos Márton, Varga János, Szabó Pál, Sombori László koll. könyvtáros, Tseh Sándor, Bodola János, Illyefalvi Kiss Ferenc, Tzapári István, Andrád Sámuel, Nagybaczoni Bardocz Ádám teológus, Ribiczei Károly nagyrészt latin emléksorait. Többnyire tanulótársai voltak a bejegyzők. Valamennyien szeretetüket bizonyítják vagy barátságukat s közülük nem eggyel egész életén keresztül fenntartotta a kapcsolatot (Andrád Sámuel, Sombori László, Kenderesi Mihály).

Sokak szeretetétől és érdeklődésétől kísérten, a püspöke előtt tett kiváló sikerű vizsga koronázza be itthoni tanulmányait és teszi lehetővé, hogy bécsi tanulmányútjára induljon.

3.

BÉCSI ORVOSI TANULMÁNYAI. ELSŐ KÜLFÖLDI UTAZÁSA

Gyarmathi életének legkevésbbé ismert részletei közé számítható az a hat év, amelyet a bécsi egyetemen az orvosdoktori oklevél megszerzéséig töltött. Hosszas és türelmes utánjárás és helyszíni tanulmányok idővel termékeny adatokra és nyomokra vezethetik a kutatót. Addig meg kell elégednünk azzal a nehány sovány adattal, amelyet életrajzíróitól kapunk. Kétségtelen ezekből, hogy csak Csernátoni Vajda Péter erdélyi református superintendens ajánlásának és közbenjárásának köszönhette, hogy a bécsi egyetem orvosi fakultására jutott. Szinnyei szerint a goldbergi, Kállai Ferenc szerint a Goldbergi Alumneumba, Both István szerint a Goldbergianum alumneumra vétetett fel. A közlésekből nem világos, hogy ez egy pénzben kiszolgáltatott ösztöndíj volt-e, vagy pedig egy intézet, amelyben az orvostanhallgatók ingyenes elhelyezést nyertek. Szinnyei és Kállai szerint Mária Terézia tett az orvosi tudományt tanulók számára új alapítványt (fundatiót). Viszont nem világos az sem, hogy Gyarmathi mire kapott „esztendei kétszáz forintból álló segedelmet az erdélyi Cancelláriától" (Kállai, i. m. 194.). Vele tanult Bécsben Andrád Sámuel is, aki Enyeden is lakótársa volt. 1782-ben „doctor medicinae" címet és orvosi oklevelet nyert Gyarmathi.[21]

Bécsi időtöltéséről és kapcsolatairól Enyeden kezdett és Bécsben is használt Emlékkönyve nyújt némi tájékoztatást. 1779-ben, szeptember hó 12-én Bécsben Hari Dániel teológus ír könyvébe. Hari 1775-ben a kolozsvári református kollégium könyvtárosa volt, később magyarberkeszi lelkész lett (Török, i. m. III, 324.). 1779. szeptember 20-ról Katona Imre, később zilahi református lelkész emléksorai maradnak fenn. Egyedül ő írt magyarul. Október 2-án Ormós András francia verssel dícséri Gyarmathi tulajdonságait. 1780. január 20-án barátja Szerencsi Nagy István ír Bécsben emléksorokat; ő 1789-ben lelkészként halt meg. Haláláról közös barátjuk, Andrád Sámuel írt „Dr. Gy. S." (Gyarmathi Sámuel) úrhoz címzetten a „Muzsa" című folyóiratban (62—66. l.) verset. Az Emlékkönyvben a legközelebbi bejegyzések az 1782. évből valók. Április 3-án Bécsben írt baráti szavakat Cseh-Szombati József, aki vele egyidőben ugyanott szerzett doktori oklevelet. Valószínűleg bécsi tartózkodása alatt készült egyetlen, ma a zilahi református kollégium tulajdonában levő olajfestésű arcképe, amely magasra fésült hajú, németes öltözetű fiatalembernek ábrázolja, kezében pecsétes doktori oklevelével. A festmény gyenge kivitelű mű, jelentéktelen arcképfestő jegyzetlen munkája.

Orvosdoktori oklevelét nem igyekszik azonnal felhasználni. Pedig volna reá alkalma. Már 1782-ben megkapja Bécsben Fogaras vármegye

[21] Doktori értekezésének címe: *Continuatio praelectionum Haenianarum, quam dissertationis inauguralis loco adnuente inclyta facultate medica in ..... Universitate Vindibonensi adnexis thesibus medico-practicis pro gradu doctoratus legitime consequendo exhibet.* Viennae, 1782. — Haen Antal holland származású orvos, egy híres klinika megalapítója, több értékes orvosi mű szerzője, később Mária Terézia udvari orvosa. Meghalt 1776-ban (Szinnyei IV, 26.).

meghívó levelét, amelyben felajánlják számára a megyei orvosi állást. De amilyen kétségtelenül belső hajlam vitte az orvosi pályára (1806-ban pesti látogatása alkalmával Horvát István előtt tett nyilatkozata szerint), éppannyira idegenkedett egész életén át hivatása üzletszerű kihasználásától. Most is enged tudásvágyának és világlátni indul Andrád Sámuel barátjával Németországba. Szegények mind a ketten, kevés a pénzük, útjukat nagy részben gyalog kell megtenniök és négy hónap multán Gyarmathi, teljesen kifogyván pénzéből, kénytelen megszakítani utazását és hazatérni. Útjuk irányáról a fentemlített Emlékkönyv néhány bejegyzése és Kállai Ferenc életrajzában megőrzött (194. l.) német városnevek adnak útbaigazítást. Kállai Ferenc a neveket Gyarmathinak kéziratos naplójából írhatta ki. A kétféle adat összetevéséből nagyjában megállapítható négy hónapos útjuk menetiránya. Megfordultak Prágában, Theresienstadtban (Csehországban, Eger mellett), Drezdában, Kotbusban (Cottbusii, Brandenburg Alsó-Lauschitz őrgrófság), Oderafrankfurtban, Berlinben, Potsdamban, Schwerinben, Wismarban, Lübeckben, Hamburgban, Czelle (Zell)-ben, Braunschweigban, Wolfenbüttelben (Braunschweig mellett), a Harz-hegységben (Leine és Saale közt), Göttingában, Mündenben,[22] Casselben (Münden mellett), Meiningenben és közelében Hildurghausenben, Koburgban, Erlangenben, Nürnbergben és Regensburgban. Ez utazása alatt — Kállai szerint — Gyarmathi értékes ismeretségeket kötött külföldön. Megismerte Formeyt, az 1700-ban alapított berlini tudós társaság titkárát.[23] Gyarmathi Berlinben léte alatt többször megjelent a társaság ülésein. Göttingában Michaelis[24] és Murray (?) kedvelték meg és az ottvaló ritkaságokat megmutatták neki. Mindenütt az akkori tudós világ legkitűnőbbjeit kereste és ismerte meg. Andrád Sámuel kéziratban levő „Magyar Álom" című művének egyik részlete betekintést enged abba, hogy miként éltek utazásuk alatt. A részlet ez: „Tehát mikor Doctor Gyarmathi Sámuel Barátommal ketten Német Országon utazánk olyan forma kotsin mint a gyalog-szeresek, és némely szép kastélynak, kertnek, vagy akarmely ritkaságnak meg-láthatása végett, el-hagyván az Ország-utját ibidem félre gyalogolnánk, és a falukban lévő sidó böjtös pimasz v. parasztos fogadókban, melyek nem tudtak olyan szép tsinosan tsalni, mint ezek a Bétsi pallérozott tsaplárosok, kellett volna keresnünk az eledelt, sok helyeken kenyeret se kaphattunk, de krumpli és vaj mindenütt bővön elég vólt, és mi ketten ezzel a kétfélével, mint ő most nálam nélkül az ifjú gróf Bethlen Gergely Ur Ő Nga asztalánál a 12 vagy többféle eledelekből, mint a' dob ugy el-laktunk. Mert mi mind a' ketten Orvosok lévén ahhoz-is ő tanult én tanulatlan ezt a Symbolumot tartottuk: Natura paucis est contenta (A természet kevéssel megéri). Hát osztán nékünk szolgáinak hogy ne lett volna elég a vajas

[22] Göttinga mellett, Kállai tévesen Münchent ír.

[23] Formey János Henrik Sámuel francia tudós, született 1711-ben, meghalt Berlinben, 1797-ben. 1748-tól a berlini tudományos akadémia örökös titkára és historografusa, II. Frigyes bizalmasa, aki 23.000 levelet hagyott hátra.

[24] Michaelis János Dávid, prot. teológus (1717—1791); 1753—1770 között a Göttinger Gelehrten Anzeigen főszerkesztője, ószövetségi történeti kritikus.

krumpli?"[24a] Utazásuk 1783 elején ért véget. Március 4-én már Bécsben írt Gyarmathi Emlékkönyvébe német nyelvű költeményt Christ. Junker. Tanulmányozásának negyedszázadra terjedő korszaka ezzel véget ér és ő haza indul, hogy itthon munkához kezdjen.[25]

4.

GYARMATHI ELSŐ ITTHONI TEVÉKENYKEDÉSEI

Kezében az orvosi oklevéllel Gyarmathi 1783-ban elhelyezkedés után néz. Régi barátjának és volt enyedi diáktársának, Szerencsi Nagy Istvánnak ajánlatára gróf Ráday Gedeon (1713—1792) két unokája mellé megy nevelőnek. Az állás ideiglenes volt, addigra szólt, míg a gyermekek nevelője külföldi útjáról visszatér. A két gyermek közül Pál 1768. március 21-én Pécelen született, Gedeon születési évét nem ismerjük, de fiatalabb volt testvérénél. Gyarmathi neveltjeit Pozsonyba kísérte. Pozsonyból kereste fel Gyarmathi Horpácson lakó barátját, Hajnóczi Józsefet. Hajnóczi könyvtárőri tisztet töltött be gróf Széchenyi Ferencnél, a Nemzeti Múzeum alapítójánál. 1783-ban Hajnóczi révén megismerkedett a gróffal is és „ez a' nagy lelkű ember becsülte Gyarmathiban már akkor a' benne mutatkozó érdemet, amelyet később bé is bizonyított" (Kállai Ferenc szavai). Gróf Széchenyi Ferenc később, 1800-ban levél kíséretében megküldte Gyarmathinak könyvtárának három kötetes latin nyelvű jegyzékét (Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci com. Széchenyi, Sopron, 1799, Index Alter ... Pest, 1800.); ez a példány jelenleg Gyarmathi hagyományából a zilahi református kollégium tulajdona (U. 36. sz.). Gyarmathi olvashatta benne saját könyveinek címét is, a kevéssel azelőtt megjelent „Affinitas"-ét is.

Pozsonyban tartózkodása alatt irodalmilag is működött. 1784-ben a magyar korona Bécsbe való felviteléről írt az első magyar ujságba, a Pozsonyban kiadott Magyar Hírmondóba.

Ugyanez időtájt Gyarmathi a kísérletezés területén is dolgozott. Pozsonyban léggömböt eresztett fel. Első életrajzírója szerint „a' Montgolfier' repülő gojobissát számos nézők' jelenlétében."[26] A közlésekből nem világlik ki, hogy Gyarmathi kapcsolatban állott-e a Montgolfier-testvérekkel, sem pedig az nem tudható meg, hogy honnan ismerte meg a kísérletet,

[24a] A fenti részletet Andrád „Magyar Álom" c. kéziratából az 50-ik laphoz kapcsolódó kifejtés 17-ik lapjáról Kovács László (Budapest), ki Andrád Sámuel életével foglalkozik, volt szíves kiírni és levélben velem közölni. Szívességéért illesse e helyen is köszönet.

[25] Barátja és tanulótársa, *Andrád Sámuel* (1751—1807), ki ikafalvi születésű székely nemes volt, Bécsben maradt és ott folytatott éveken át orvosi gyakorlatot. Bécsben adta ki irodalmi és nyelvészeti munkáit is 1789—1793 között. Munkái közül legismertebb két kötetes gyüjteménye: *Elmés és mulatságos anekdóták*. Bécs 1789—1790. Később Bécsből Erdélybe költözött és Sepsiszentgyörgyön halt meg.

[26] A két Montgolfier-testvér, István és József a tőlük feltalált léggömböt először 1783. június 5-én bocsátották fel Annonayban. A kísérlet vászonnal bevont papírzsákkal történt, melynek levegőjét tüzelés által hevítették. A terjeszkedő levegő 10 mnyi átmérőjü ballonná tette a zsákot és az 300 m magasra emelkedett. 1783. augusztus 27-én már hidrogén is szerepelt, de nem Montgolfier, hanem Charlière végezte a kísérletet.

csak az, hogy első alakjában, levegővel hajtotta végre. Az első felbocsátáskor nagy közönség volt jelen, úgy, hogy a kísérletet másodszor is megismételte Batthyány József gróf biboros, esztergomi érsek, hercegprimás háza előtt és jelenlétében. Gyarmathi erre a kísérletére élete végéig büszke volt.[27]

Közben a két ifjú gróf Ráday nevelője hazaérkezett külföldi tanulmányútjáról, Gyarmathi ideiglenes nevelői szerepe megszűnt, s ő 1784 május vége felé Pestre indult. Emlékkönyvében április 18-i kelettel Patai Ferenctől és április 19-i kelettel Johann Daniel Schwandhart-tól és J. Feer von Zürch-től találunk pozsonyi sorokat. Pesten belekóstolt a színházi életbe. Ott volt a magyar nyelven előadott első színdarab előkészítésénél. Ő úgy emlegeti, mint az első magyar tragédiát. Valójában nem lehetett ez a darab más, mint Möller „Valtron gróf, vagy a Subordináció" című vitézi játéknak Kónyi János fordításában való előadása. Az előadás a pesti és budai közönséges játszószínhelyen folyt le s ő szerzett a Waltron szerepére egy magyar ifjút, Waltronné szerepére pedig megtanította a játszó színigazgató német feleségét („a rolléra és az actióra") a magyar ifjúval együtt, az előadáson pedig a nemzeti nagy ügy iránti lelkesedésből a súgó szerepét is vállalta. Ez az előadás valószínűleg azonos az 1784. november 14-én tartottal, melyen Mayer és Dittelmayer Teréz szerepelt. Mindezt nem tekinthette állandó foglalkozásnak. Hont vármegyében ekkor ifjabb Ráday Gedeon volt az adminisztrátor és Gyarmathi, a Ráday-családdal való kapcsolata révén meghívást kapott a megyei orvosi állásra. Gyarmathi nemes indokokból utasította el a meghívást. Nem akarta, hogy kartársa, aki idős, családos ember volt, felnőtt leányai voltak, állás nélkül maradjon miatta. Az is szerepet játszhatott döntésében, hogy inkább szűkebb hazájába, Erdélybe vágyott. Vágyakozásának egyelőre azonban akadálya volt a zavaros erdélyi helyzet, a Hóra-féle lázadás, amelyet csak az 1784. év végére tudtak leverni. 1785 elején Enyedre érkezett, ott kezdett orvosi gyakorlatot. Ugyanerre az évre esik körülményeiben teljesen ismeretlen házassága és válása is. Házasélete igen rövid ideig tarthatott, mert talán még ugyanabban az évben magyarbényei báró Radák Ádám (mh. 1803-ban) alkalmazza két gyámoltja, gróf Rhédey Ádám és Ferenc mellé orvosnak. A Rhédey-gyermekek, Rhédey László és báró Radák Erzse gyermekei, hamarosan meghaltak,[28] Gyarmathi pedig gróf Bethlen Gergelyhez ment udvari orvosnak, majd 1787-ben Hunyad vármegyének lett rendes physikusa, főorvosa. A báró Radák-családdal Gyarmathi valószínűleg Magyarbényén lakott,[29] bár a családnak Ózdon, Mikeszászán és Magyarsülyén is volt birtoka, de a főtartózkodási hely Magyarbénye maradt.[30] Gróf Bethlen Gergely az ú. n. Farkas-ágból származott s úgy jellemezték,

[27] A pozsonyi Magyar Hírmondó így számol be erről a kísérletről: Doktor Gyarmathi Úr felbotsáta ezen Holnapnak 11-ik napján (1784. május 11) egy repülő Golyobist itt Posonban, a kardinális Primás ő Eminenciája és sok értelmes néző jelenlétében; ezen Golyobisnak nehézsége vala 1000 Árpa szem nyomó; fért beléje 4900 Cubicus ujjnyi levegő. (Idézve Dr. Pataki Jenő. Gy. S. című cikkéből, megjelent a Református Család, 1941. szeptember 9. számában, 93. l.).

[28] Nagy Iván, *i. m.* IX, 748.

[29] Illyés Géza, *Magyarbényei Báró Radák Ádám.* Kiáltó Szó 1939:91.

[30] Itt született 1782-ben br. Radák Ádám és br. Kemény Drusianna fia, István is.

mint aki „szelíd lelkű, alázatos szavú, egyenes lelki esméretű úri férfiú" volt. 1792-ben halt meg Bethlenszentmiklós és Folt ura.[31] Hunyad vármegye főorvosi állását is valószínűleg a gróf Bethlen-család tagjaival való kapcsolata révén nyerhette el Gyarmathi. Éppen a fentemlített gróf Bethlen Gergely második fia, László, Hunyad vármegye főispánja volt. Igaz, hogy enyedi diáksága utolsó éveiben Hunyad megyében is megfordult, több tanítványának a családja lakott ott (Tűriek, Pogányok) s így más oldalról is felhívhatták rá a figyelmet; különben sem volt sok okleveles orvos akkoriban. A vármegyei főorvosi állásból ismét a gróf Bethlen-családhoz tért vissza háziorvosnak, gróf Bethlen Gergely guberniumi tanácsosnak udvarába. Hogy hunyadmegyei működése, melynek idején Déván lakott, mennyi időig terjedt, pontosan nem tudjuk. Körülbelül 1787-től 1792-ig működött ott.

5.

GYARMATHI SÁMUEL »OKOSKODVA TANÍTÓ MAGYAR NYELVMESTER«-E

Déván laktában kezdte meg nyelvészeti munkásságát 1788-ban. Horvát István szerint[32] ebben az évben kezdett hozzá Magyar Nyelvmesterének megírásához. A Hadi s más nevezetes történetek című, Bécsben megjelenő folyóirat pályázatot hirdetett egy magyar nyelvtan készítésére. Görög Demeter udvari tanácsos 50 aranyat tűzött ki jutalmul. Ezt később 60 aranyra egészítették ki. Gyarmathi Nyelvmestere előljáróbeszédében ezt írja: „fordítottam egynehány esztendőktől fogva mulató óráimat, szeretett Nemzetem betses Nyelve pallérozására." Orvosi elfoglaltságából fennmaradt idejét fordította nyelvművelő munkája készítésére. Ha az 1794-ben megjelent mű terjedelmét nézzük (397+278 l.), kétségtelen előttünk, hogy évekre volt szüksége, míg ehhez a terjedelmes műhöz az anyagot összegyűjtötte és rendszerezte. A mű már 1791-ben készen volt, az erdélyi diaeta felküldte Bécsbe, de a jutalomdíjat nem kapta meg. A 60 aranyra felemelt jutalomdíjat megosztották és Gyarmathi Sámuel a másodsorban, egyenként 8 arannyal jutalmazott négy író közé került, s műve kiadásáról egyelőre le kellett mondania. A mű azonban még sem maradt kiadatlan. Ferenczi Zoltán szerint[33] br. Jósika Antal, Kolozs vármegye akkori főispánja és a magyar társaság felállítása érdekében kiküldött országgyűlési bizottság elnöke vette kezébe a kérdést és az ő indítványára még az 1790—91. erdélyi országgyűlés kimondta az „Okoskodva tanító magyar nyelvmester" kinyomatását.[34] Ugyanez az országgyűlés elfogadta Zágoni Aranka György tervezetét egy magyar nyelvművelő társaság megalapítására. Ennek a munkának céljaira Natorp Vilmos, római szent birodalmi nemes és erdélyi birtokos Bécsből 1792. október 15-én 1500 Rfrtot küldött, s ezért indigenatussal

[31] Lukinich Imre, *A bethleni gróf Bethlen-család tört.* 533.

[32] Horvát István, a' törvénynek negyedik esztendőbeli hallgatójának Mindennapija... 1806 esztendő I. köt. Széchy Károly másolata után. Irod. tört. Közlemények, 1913. 115—116.

[33] A kolozsvári színészet és színház története. Kvár, 1897. 94 kk.

[34]—[35] *Az erd. orsz. gyül. jegyzőkönyve* 1790. 275, 281, 367, 447, 454, 455, 511, 513, 574.

tisztelték meg. Az összeg birtokában az erdélyi rendek 1792. október 18-án kimondták, hogy ebből az összegből kinyomatják Gyarmathi nyelvtanát, mely éppen megfelelt a társaság célkitűzéseinek is, a kinyomtatott példányok pedig a társaság tulajdonába mennek át.[35] A társaság elnöke a kormányzó, gróf Bánffy György volt, s őt kérték fel a határozat végrehajtására. A Nyelvmester Kolozsvárt, illetőleg a második darab Kolozsvárt és Szebenben Hochmeister Márton nyomdájában 500 példányban 1794-ben jelent meg. Gyarmathi jutalmat is kapott művéért. Neki adták azt az összeget (548 frt 30 krt), amely Natorp 1500 frt adományából a nyomtatás költségeinek leszámítása után fennmaradt. A könyv példányait azonban — ellentétben a hozott határozattal — nem a magyar nyelvmívelő társaság kapta, hanem a színjátszó társaság, minthogy az is „egy eszköz a nyelv mívelésére", „a nyelvnek oskolája."[36] Gyarmathi könyvének jövedelme tehát a kolozsvári színház alapítási költségeire fordíttatott. Az eladott példányok árát egy, az országgyűlés által választott igazgatóság kezelte, melynek tagjai előbb br. Wesselényi Miklós, ifj. gr. Bethlen Farkas és Fricsi Ferenc, majd rajtuk kívül még gróf Teleki Lajos és Ferenc voltak. Kállai Ferenc életrajzában tudni véli, hogy a nyelvkönyv megjelenése érdekében báró Wesselényi Miklóson kívül gróf Bethlen Gergely és Tűri László (ő tévesen Turit említ) dolgoztak a legtöbbet.[37]

Gyarmathi nyelvkönyvét nem iskolai kézikönyvnek, hanem tudományos munkának szánta. Ezt mutatja nagy terjedelme is. Tudományos munkához méltó előtanulmányokat végzett hozzá, az anyaggyűjtéshez és a rendezéshez felhasználta az előtte megjelent magyar nyelvtanokat, amennyiben azok kezéhez jutottak. Célját és a munka készítése közben érvényesült szempontjait a „Nemes Haza!" megszólítású ajánló soraiban és Előljáróbeszédében ismerteti. Igyekezete céljául kedves hazájának tartozó buzgó kötelessége teljesítését jelöli meg. Előljáróbeszédében a nyelvgyarapodás fontosságát, a „nyelvmíveléssel" való foglalkozás jelentőségét emeli ki. Az eddig megjelent és általa ismert nyelvtanok hiányosak, és így egy újabb kidolgozás vált szükségessé. Sok kérdést a régebbi feldolgozások felelet nélkül hagytak, és rendszerességük is hiányos volt. Ő saját tapasztalatait

[36] Uo. 1794—95. 117, 347, 356.

[37] Itt említhetem meg, hogy Jancsó Elemér (Az erdélyi szabadkőmüvesség kulturális és irodalomtörténeti jelentősége a XVIII. században. Kv., 1934. 4—11. l. és elszórtan alább is) a nyelvművelés gondolatának felkarolását az Erdélyben, Nagyszebenben, majd Kolozsvárt működő szabadkőmüves páholyoknak tulajdonítja. Adatai szerint a szebeni páholy 1787-ben nagy tervet fogadott el (Erdély multjának, jelenének történeti, gazdasági és müvelődéstörténeti feldolgozása, oklevelek és levéltárak feldolgozása, régi kéziratok gyüjtése, történeti emlékek mentése, nyelvmívelés gondolata), de ebből a tervből aránylag kevés, alig valami valósult meg. A tagok között említi Gyarmathit is (tévesen Gyarmathy Zsigmondnak írja), továbbá Aranka Györgyöt, a Nyelvművelő Társulat kezdeményezőjét és lelkét, gróf Bánffy Györgyöt, a szebeni páholy 1781-től nagymesterét, Fritsi Fekete Ferencet, a kolozsvári páholy alapítóját, gróf Bethlen Gergelyt, báró Bruckenthalt, gróf Teleki Sámuelt, Cserey Farkast, Sipos Pált, Gyöngyösi Jánost, stb. Szerinte a szebeni páholynak 1795-ben történt feloszlatása után valószínüleg Gyarmathi is a kolozsvári páholyhoz csatlakozott. — Jancsó Elemér adatait ellenőrizni nem állott módomban. Kutatásaim során a Gyarmathi Sámuel szabadkőmüves-voltára vonatkozólag további adatokat nem találtam, kivéve azt, hogy a fent felsoroltak közül többel szoros kapcsolatban vagy legalább is levelező viszonyban állott.

és más írók feljegyzéseit rendezte, hogy a nyelv tanulására világos és könnyű útmutatást adjon. El akarta hárítani a nyelvtanulás nehézségeit és akadályait. Elhagyja a képzelt dolgokat (articulus, genitivus, ablativus), kiemeli nyelvünk előnyös tulajdonságait, tájszavakat jegyez fel és nehézségeit is ismerteti. Nyelvünket keleti nyelvnek tekinti, Ortelius, Otrokócsi Fóris Ferenc és Kalmár György felfogásához csatlakozik. Vitába száll azzal a felfogással, hogy nyelvünk szegény. Felemlíti Michaelis „Dissertatio"-ját (Michaelist 1782-ben, németországi útja alkalmával, mint láttuk, személyesen megismerte): De l'influence des Opinions sur le languages et du Language sur les Opinions. Michaelis értekezése szerint nyelvünk azért szegény, mert benne sok az idegen szakkifejezés (termini technici). Gyarmathi hat pontban sorolja fel meghonosodottnak tekinthető idegen szavainkat. Michaelis nem ismerte nyelvünket. A továbbiakban rámutat könyvének azon részeire, amelyekben nyelvünk rejtett kincseit, gazdagságát tárja fel és felhívja azokra a megállapításokra a figyelmet, amelyek művében önállóak és eredetiek. Hangsúlyozza, hogy inkább nagyobbra szándékozott készíteni nyelvkönyvét, mint kisebbre, hogy ha majd valamikor iskolai kézikönyvet kell készítenie belőle, könnyen tudjon a nagy anyagból válogatni. A szakkifejezéseket (ő mesterszóknak nevezi) többnyire ő maga alkotta s ezért az előljáróbeszéd után betűrendben adja latinul és magyarul. (XXIV—XXXIII. l.). Végül előszavának utolsó részében felsorolja azokat a régebbi és újabb magyar nyelvtanokat, amelyeket tanulmányozott: 1. Sylvester Györgyét (így!), 2. Telegdi Jánosét (De litteris Hunnorum etc.), melyet kézírásban forgatott. 3. Molnár Albertét (Novae Grammaticae Ungaricae). 4. Geleji Katona Istvánét (Magyar Grammatikátska). 5. Csipkés Komáromi Györgyét (Hungaria illustrata). 6. Tótfalusi Kis Miklósét (Rationatio de Orthographia) és 7. Tsétsi Jánosét (Helyesírásról jegyzetek a Pápai Páriz szótára végén). Ezeken kívül még elsorol tizenkét hasonló tárgyú művet, nagyrészt a XVIII. századból.

Maga a tulajdonképpeni mű két kötetben (darabban) három részre oszlik: I. rész: „A' kimondásról és hellyes irásrol (De Orthographia"). II. rész: Etymologia, eredet-vévés." III. rész: „Az öszverakásról. De syntaxi". Az első részben több oldalas jegyzetben tárgyalja a hún-székely betűket és közli az ábécét és a csíkszentmiklósi templom állítólagos felíratát hasonmásban. Külön érdekessége a könyvnek és Gyarmathi eredeti, gyakorlati gondolkozásának bizonyítéka a II. rész végén, szintén jegyzetben ajánlott új írásmód (384—6. l.). A két betűvel írt mássalhangzókat (gy, ly, ny, ty, sz, ts, tz, ds) egy betűvel, még pedig erre a célra formált sajátos betűvel kívánta íratni, mert így rövidebb, könnyebben megtanulható és a helyesírást is könnyebbé tevő lenne az írásmód. Régi magyar nyomtatványokból vett példákkal igazolta, hogy a régi magyar írásmód is ehhez hasonlóan oldotta meg a hangok jelölését. Az egész műben igen gazdag példaanyagot, sok eredeti ötletet és számos könnyebb áttekintést lehetővé tevő táblázatot találunk, végül pedig egy betűrendes kis szótárt (170—272. l.). E kis szótár toldalékául szolgál az állathangok négy oldalas gyűjteménye és az állatok életével kapcsolatos szavak összeállítása. Az egész mű Gyarmathi páratlan nyelvérzékét, széleskörű nyelvtudását, hatalmas szókincsét, éles megfigyelőképességét és fáradhatatlan szorgalmát tükrözi és mindenkor

alkalmas arra, minden elavultsága ellenére is, hogy a nyelvtanulmányozásra és művelésre értékes ösztönzéseket adjon.

A művében feldolgozott anyagból külön tanulmányokat is készített Gyarmathi. Így 1792-ben a régi és újabb nyelvtani munkákról készített értekezést, valószínűleg Aranka György biztatására. Ennek az értekezésnek a kézirata az erdélyi magyar nyelvmívelő társaság irományai között fennmaradt és onnan Vass József könyvtáros felügyelete alatt lemásolta 1852-ben Mák Ferenc, „a kolozsvári róm. kat. nagy gymnasiumban VIII-a osztálybeli tanuló." A másolat jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában van. (Régi és újabb írók. Ivrét M. 7. szám). A 9 írott lapra terjedő értekezés címe: *Rövid jegyzések a régi és újabb magyar grammatikáról.* Bevezető soraiban jelzi, hogy csak rövid tudósítást akar adni anyanyelvünk régebbi művelőiről iránt uk való hálából. Bejelenti, hogy e nyelvészeti munkák hosszabb leírását egy 40 árkusos kinyomatandó munkára szánta. Ugyanazokat a könyveket írja le részletesen, amelyeket Nyelvmestere előljáróbeszédében az első hatként sorolt fel. Bő tartalmi ismertetést ad róluk, de elárulja abbeli szándékát, hogy az öt első munkát (Telegdi János, Molnár Albert, Geleji Katona, Csipkés Komáromi és Tótfalusi Kis nyelvtanát) egész terjedelmében készül kinyomatni. A tőle ismert újabb nyelvtanokat nehány megjegyzés kíséretében sorolja fel, a Kalmár Györgyét például támadja is, s azzal a felhívással végzi tanulmányát, hogy ha valaki az olvasók közül ismer még ilyen nyelvtanokat, közölje vele. A tanulmány keltezése ez: „Kolozsvár, Boldogasszony havának 10-én 1792-ben." Ebben az írásban emlékezik meg arról, hogy nyelvészeti munkájában dr. Pataki Sámuel volt segítségére, s az ismertetett művek is a Pataki segítségével jutottak kezéhez. Úgy látszik, hogy Pataki is foglalkozott nyelvészettel és a régi nyelvészeti könyvek gyűjteményével is rendelkezett.

Nyelvmesterének az új, tőle ajánlott, de meg nem honosodott írásmódra vonatkozó részét 1794-ben különlenyomatként „Új próba a magyar írásmódjában" címmel Kolozsvárt kiadta.[38] Halála után a Magyar Tudományos Akadémia is foglalkozott vele, de újításai bármily gyakorlati jelentőségűek voltak is, merésznek tűntek fel és megvalósításuk elmaradt.

Nyelvészeti munkássága idején levelezésben állott a Nyelvművelő Társaság életrekeltőjével, Aranka Györggyel.[39] Gyarmathinak 1792-ben a régi és új nyelvtanokról írt művét (tehát a fentebb ismertetettet) Aranka átjavította. 1792—1793-ban Gyarmathi Sámuel az Erdélyi Nyelvművelő Társaság tagjai között szerepel. Sajnos, a Társaság számára készített művei nem jelenhettek meg.

6.

GYARMATHI SÁMUEL FORDÍTÓI MUNKÁSSÁGA

Míg Nyelvmestere megjelenhetett, Gyarmathi nem töltötte tétlenül idejét. Erre a közbeeső időszakra teszik két fordítását. Mindkét mű a gyermekek számára készült Kampe János Henrik után németből. Az első fordítás

[38] Szinnyei, *Magyar írók,* IV, 27.

[39] 1794. július 17-én Aranka Györgyhöz írt levelét Jakab Elek még látta a kolozsvári róm. kat. Lyceum-könyvtárban. (V. ö. Perényi József, *Aranka Gy. Magyar Nyelvmívelő Társaság:* IK. 1918: 14—59.).

névtelenül még nyelvtana megjelenése előtt, 1793-ban napvilágot látott. A három kötetes mű teljes címe: „Amérikának fel-találásáról, a' gyermekek' és az ifjak' kedvekért, Kampe J. H. által Németül irattatott hasznos és kedves Könyv, mellyel Némelly Hazájok' Nyelvében gyönyörködők Magyarra fordítottak. Kiadatott egy Kártával együt." A fordító nem nevezi meg magát, több fordító munkájaként tünteti fel a terjedelmes művet, mégis Szinnyei felsorolásában Gyarmathi Sámuel művének tekinti.[40] A mű előtt a „fordítók"-nak az ifjú olvasókhoz intézett rövid előszavát találjuk, mely a művet „kellemetes, mulatságos, elmés és igen hasznos olvasmánynak" nevezi. Németországban nagy kedveltségnek örvend és alkalmas arra, hogy az ifjúság képzeletét megragadja, figyelemre szoktassa és az olvasást velük megszerettesse, „hogy fontosabb könyvek olvasásának se irtózzanak neki fogni". „Nem nézhetvén, hogy egy ilyen könyv titokba legyen Kedves Hazánk Ifjai előtt, ímé Magyarra fordítók, minden lehető figyelmetességgel és érthetőséggel. Éljetek vele hasznotokra, — fejezi be előszavát a fordító vagy fordítók — Hazafi szívességgel óhajtjuk." Hogy a fordításnak tényleg Gyarmathi a szerzője, szerintem kétséges. Ha egyedül ő fordította, miért szerepel a címlapon és az előszóban is több fordító? Gyarmathinak minden munkáján ott van a neve, miért hagyta volna el éppen e munkájáról? Miképpen magyarázhatjuk Gyarmathi szerzősége esetén azt a tényt, hogy ennek az 1793-ban megjelent műnek a helyesírása sok tekintetben eltér az ugyanebben az időben készült Nyelvmesterének helyesírásától? Végül miért nem közli Gyarmathi első életrajzírója sem e munkájának címét? Mindaddig, míg ezekre a kérdésekre választ nem nyerünk, vagy kétségtelen adatok nem kerülnek elő arról, hogy a fordítás Gyarmathi munkája, nem tarthatjuk az ő művének.

Egészen más a helyzet Kampe J. H. másik művének, a Robinzonádnak fordításával. Ennek a műnek a címe így hangzik: „Ifjabbik Robinzon, mely a gyermekeknek gyönyörködtetésekre és hasznos mulatságokra németül Kampe J. H. által irattatott, magyarra pedig Gyarmathi Sámuel által fordíttatott a harmadik német kiadás után, Kolozsváratt. Nyomtatott a Reform. Kollégium betüivel 1794. esztend." Itt tehát világosan feltünteti a fordított művön nevét is. E fordításával kapcsolatosan Gyarmathit nem kisebb ember vádolta meg plágiummal, mint Beöthy Zsolt. Beöthy nyomán Turzó Ferenc[41] ismétli meg és próbálja indokolni e vádat. Az alábbiakban az ő ismertetésére támaszkodva kísérlem meg visszautasítani az irodalmi lopás vádját, minthogy a szóbanforgó műveknek eredeti kiadásban való összehasonlítására, sajnos, nem volt módom. Beöthy és Turzó vádja röviden arra épült, hogy Campe „Ifjabbik Robinzon" 1779-ben első kiadásban megjelent művét 1787-ben Gelei József jászberényi tanár lefordította és kiadta. Gelei fordításának „megszólalásig hű másolatát" (Turzó kifejezése) Gyarmathi 1794-ben a saját neve alatt, mint a harmadik német kiadás után készültet, kiadja, anélkül, hogy a Gelei fordításának ilyen nagyfokú használatát bevallaná. Beöthy szerint „megfoghatatlan visszaélés", „az első plágium s mindenesetre a legvaskosabbak közül való irodalmunkban."

[40] I. köt. 295 l., II. köt. 280 l., III. köt. 234 l. — V. ö. Szinnyei IV, 26.

[41] *Robinzon és a mi Robinzon-irodalmunk:* A nyitrai r. kat. főgimn. 1898—99. isk. évi Értesítője 8, 20—1, 47—8.

Súlyosbító körülménynek tekinti, hogy Gyarmathi az első magyar fordításra (a Geleiére) még hivatkozik is, a másodikat tökéletesebbnek állítja.

Amennyire a Turzó tanulmányából, különösen annak ellentmodásaiból megítélhetem (ismételve, hogy a kérdéses művek összehasonlítása nem állott módomban), Gyarmathit téves megítélés és túlzott mérték alkalmazása alapján illették az irodalmi orzás vádjával. Turzó szerint (47. l.) Gyarmathi Gelei fordítását „csekély számú orthographiai és grammatikai változtatástól eltekintve" hű másolatban adja újra ki. Ugyanő megállapítja Gelei fordításának hibáit (40. l.): nem tud szabadulni a németességektől, erőltetett új szavai vannak, helyesírása ingadozó. Gyarmathi fordításáról pedig ugyanő megállapítja (48. l.), hogy a németességeket kerüli, sok szót, kifejezést kicserél, jobb a helyesírása, szórendje, az ikes igéket helyesen ragozza. A III. kiadás előszavából, melyet csak Gyarmathi fordított le, részleteket is közöl. De hozzáteszi, hogy az, amit Gyarmathi változtatott Gelei fordításán, a 450 laphoz viszonyítva csekély. Még azt is megállapítja, hogy a gyermekek apjukat Gyarmathi fordításában önözik, Geleiében pedig tegezik. Már a két fordítás jellemzésének összehasonlításából látható, hogy itt nem lopásról, hanem tisztességes átdolgozásról van szó. Gyarmathi minden valószínűség szerint az eredetiből fordított és Gelei művét csak összehasonlító és mindenek felett javító célzattal használta. A német nyelvben való jártassága és pompás magyar nyelvérzéke feleslegessé tette, hogy más munkáját szolgailag másolja. Gelei művének ismeretét és használatát nem tagadja el, sőt nyiltan hivatkozik reá (Beöthy ezt rója fel neki!), erre Gelei maga hívja fel előszavában, amikor kéri, hogy aki jobbat tud, cselekedjék többet. Gyarmathi nyugodt lelkiismerettel mondhatja munkájáról: „... fáradságomban és szorgalmatosságomban jutalmam". S ő nem is az első német kiadást fordítja le, hanem az előbbinél jóval terjedelmesebb III. kiadást. Az egész kérdés megítélésekor még azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Gyarmathi korában ezeket a kérdéseket egészen másként ítélték meg, mint a XIX. század végén, vagy ma. Ma a plágium-kérdés anyagi vonatkozásai miatt is szigorúbb megítélés alá esik, mert az írók az eltulajdonítás miatt anyagi haszontól esnek el. Akkor, a XVIII. században a használni akarás mellett az anyagi előnyök kérdése egészen háttérbe szorult, az irodalmi élet elüzletiesedése még nem mutatkozott. Gyarmathi nem anyagi haszonért, még csak nem is dicsőségszerzés kedvéért, hanem az ifjúságnak való szolgálni akarás szándékával adott egy általa ismert fordításnál jobbat, s eszeágában sem volt, hogy eljárásáért vád érheti akár az előbbi fordító, akár mások részéről. Vád tényleg csak akkor érheti, ha a mai irodalmi erkölcs mértékét alkalmazzuk reá és azt is egy kissé szigorúan, hogy ne mondjam, elfogultan. Mindenesetre ebben a bonyolult kérdésben csak az mondhatja ki a végső szót, aki mindkét fordítás eredeti kiadásait a német eredetiekkel gondosan összehasonlította és azután a két fordítást egymással is sorról sorra összemérte, felmutatva az összes különbségeket.[42]

[42] Váró Gedeon, *Két Robinson-fordításról.* Magyar Nyelvőr 1913: 390—3. l.— Váró elfogadja a plágium-vádat és kitér az összehasonlítás elöl, bár az általa adott kisebb jegyzetek is mutatják Gyarmathi-fordításának jobb voltát és viszonylagos önállóságát.

7.

GYARMATHI KÜLFÖLDI UTAZÁSA GRÓF BETHLEN ELEK KÍSÉRETÉBEN

Nyelvmestere megjelenésekor Gyarmathi már valószínűleg nem lakott Déván. A könyv címlapján ugyan még „N. Hunyad Vármegye Orvossa"-ként szerepel a szerző, de a könyvnek az új írásmódot tárgyaló részéből is arra következtethetünk, hogy Gyarmathi a könyv nyomtatásakor, annak nyomtatási helyén, Kolozsvárt tartózkodott. Ugyanezt erősíti meg a régi magyar nyelvtanokról írt tanulmányának keltezése is, amely 1792-t és Kolozsvárt jelez. A már országosan ismertté vált nyelvművelő vándorszenvedélye ismét feltámadhatott s 1792 táján, nem tudjuk, mikor, lemondott vármegyei orvosi állásáról és ismét a gróf Bethlen Gergely udvarába ment orvosnak. Ennek legkésőbb 1792 elején kellett történnie, mert gróf Bethlen Gergely 1792-ben halt meg. Csak így érthető, hogy ezt a Bethlen Gergelyt — Kállai (197. l.) szerint — haláláig szolgálta s ezért három fiától (László, Gergely és Ferenc) Gyarmathi holtáig évi 400 frt fizetést kapott, mivel Hunyadból eljövetelekor ennyi volt a javadalma. Az idősebb gróf Bethlen Gergely halála után fiát, gróf Bethlen Gergelyt (1760—1816) szolgálta, kit 1794-ben neveztek ki kormányszéki tanácsosnak (titoknok). A gróf Bethlen-család körében azonban nemcsak orvosi hivatását gyakorolta. Rátermettsége folytán a család ifjú tagjainak nevelésében is szerepet játszott. Így történt az, hogy 1795-ben őt bízták meg a gróf Bethlen-család másik ága egyik ifjú tagjának külföldre vezetésével. Ez a főúri ifjú gróf Bethlen Elek volt, gróf Bethlen Pál generálisnak (1739—1795) és br. Kemény Krisztinának a fia. Minthogy 1777. március 20-án született, ebben az időben tehát 18 éves volt. Az ifjú grófot súlyos beteg atyja helyett nagyatyja, gróf Bethlen Pál, erdélyi királyi táblai praeses (elnök) neveltette testvérével együtt. Gróf Bethlen Pál (1715—1797) két unokája mellé 1790-ben id. Szilágyi Ferenc tanárt hívta meg nevelőül, aki azonban külföldről csak 1792-ben jött haza (Török, i. m. II, 112). 1794. november 9-én Szilágyi Ferencet a kolozsvári református egyház lelkészévé választották meg. Szilágyi utóda lett az egyik unokánál Gyarmathi Sámuel, akinek gyakorlati gondolkozása megfelelt a nagyatya célkitűzéseinek. Gróf Bethlen Pál unokájának gyakorlati tárgyakat kívánt taníttatni (mathematikát, stb.), s Gyarmathi ezekhez értett. Gyarmathit unokája mentorául és barátjául annál is inkább megnyerhette, mert a gróf Bethlen Gergely családjával szoros rokoni kapcsolatban állott. Gróf Bethlen Gergely kormányszéki tanácsos hasonnevű fia (1778—1835) gróf Bethlen Pál tábornok leányát, Klárát vette feleségül. Klára édestestvére volt a külföldre induló gróf Bethlen Eleknek (Lukinich, i. m. 533—5).

A Gyarmathi nevelésére bízott gróf Bethlen Elekről még feljegyezhetjük a következőket: Külföldi útja alatt Göttingában 20 éves korában, 1797. május 23-án megházasodott. Feleségül vette a nálánál öt évvel idősebb Platow Vilmát, egy előkelő porosz katona-család sarjadékát. Hazatérve Kerlésen telepedett le és naplószerűen megírta útjának leírását. Itt magyar történelemmel foglalkozott forrásszerűen és okiratgyűjteményt szándékozott kiadni. Naplója és okiratgyűjteménye később közgyűjte-

ménybe került, ott látta és dolgozott belőle Thorma Károly. Állítólag a Kolozsvári Nemzeti Naptár 1867. évfolyamában adta ki részletes kivonatban gróf Bethlen Elek naplóját.[43] Gróf Bethlen Elek 1841-ben halt meg.

Gyarmathi gróf Bethlen Elekkel tett útjáról többféle feljegyzést hagyott hátra. Ezek közül legértékesebb volt útinaplója.[44] Megmaradt azonban két különös, hosszúkás alakú, papírkötésű jegyzőkönyv. Az egyiknek címe: **Költség-Laistroma,** 56, nagyrészt Gyarmathi sajátkezű írásával teleírt lapot tartalmaz, a kiadásokat 1795. augusztus 26-tól 1796. december 31-ig foglalja magában. A másikat **Jegyzeteknek** nevezhetjük, kisebb terjedelmű, de hasonló alakú füzet, nagyrészt anyagi természetű, vegyes feljegyzéseket tartalmaz, 16 lapján van feljegyzés Gyarmathi kezétől, 1795. júniustól 1798. szeptember végéig. Mindkét jegyzőkönyv sok becses adatot tartalmaz és némi részben pótolja az elkallódott naplójegyzeteket. Összevetve nagyon jól megvilágítják az egész külföldi útat, anyagi szempontból pedig hiánytalan képet lehet alkotni az egész utazásról. Megismerhetjük belőlük az útirányt is a legapróbb részletekig. Mindkét füzet jelenleg a zilahi református Wesselényi-kollégium könyvtárában található, a még feldolgozatlan kéziratos anyag között. A bennük található adatokat jól egészíti ki Gyarmathinak erről az útjáról, főként Göttingából írt néhány levele. Ezek között különös értékű az Aranka Györgyhöz írt levele 1796 (nem 1795!) május 29-ről. (IK. 1918:40—1.). Az alábbiakban a kéziratos jegyzőkönyvek adatainak és a levelek anyagának egybehangolásával lehető részletességgel, minden kis adatot felhasználva kísérem végig Gyarmathi Sámuel és neveltje útját előbb az előkészületi idő alatt, itthon, majd külföldön. Az aprólékosságig menő közlés azért nem felesleges, mert a kéziratok teljes szövegű kiadására nem igen kerülhet sor. Az adatok feldolgozásakor az időrendet és nem a kéziratokbeli egymásutánt követem. A Költség-Laistromot **KL**-lel, a Jegyzeteket **J**-vel jelölöm, mindkettőnek lapjai számozatlanok.

Külföldre indulásuk előtt, 1795. június 17-én (J. 5.) Gyarmathi gróf Bethlen Elekkel valószínűleg Kolozsvárról Hunyad vármegyébe utazott. Ennek az utazásnak a célját nem ismerjük, de rokoni látogatás lehetett, hiszen gróf Bethlen László Hunyad megyében lakott. A költségfeljegyzések szerint (J. 5.) 1795. június, július és augusztus havában megfordultak a következő helyeken: Bonyhán, ahol a grófi család lakott, Enyeden, ahol Gyarmathi csizmát vásárolt magának, Déván, Abrudbányán (itt található a leányára vonatkozó bejegyzés: adtam Susinak 1 Rf). 1795. augusztus havában ismét Bonyhán vannak és innen indulnak augusztus 26-án Marosvásárhelyre. Itt az „úrfi" (így emlegeti Gyarmathi feljegyzéseiben gróf Bethlen Eleket) ebédet ada vagy 10 embernek (KL. 1.). Szeptember 5-én Kolozsvárt vásárolnak, úgy látszik húzamosabb ideig. Október 18-án az

[43] Sajnos, erre a naptárpéldányra legszorgosabb kutatásaim ellenére sem sikerült sem Kolozsvárt, sem Budapesten ráakadnom. Könyvészeti munkák sem tudnak róla.

[44] Ez a Napló-Laistromként emlegetett utinapló vagy elkallódott vagy lappang ismeretlen helyen. Kállai Ferenc még 1832-ben Gyarmathi életrajza készítésekor látta és használta. Magam hasztalan kerestem a M. N. Múzeumban Kállai Ferenc odakerült iratait!

ifjú gróf Bonyhára utazott M. Katona Zsigmonddal,[44a] bizonyára édesapjának, gróf Bethlen Pál generálisnak 1795. október 14-én bekövetkezett halála miatt. Október 28-án Désen jártak hetedmagukkal a „sósaknák látására", okt. 30-án Rettegen, november 1-én Beresztelkén szálltak meg, amikor Sajóról Bonyhára mentek, november 2-án hatlovas hintóval voltak Marosvásárhelyt, november 18-án Ugrán jártak, december 2-án ismét Kolozsvárt voltak. Gróf Bethlen Pált 1795. december 6-án temették el a nagysajói családi sírboltba. A temetésen bizonyára résztvettek, bár a feljegyzésekben csak előbb tett sajói útjukról van szó. A december havi kiadási tételekből megállapíthatjuk, hogy miket szereztek be az útra (két pár stibli, két pár nagy, hideg ellen való úti bakancs, fáklya, pisztolyok, széna). Gyarmathi ekkor egészítette ki, rendezte és csomagolta kőzetgyűjteményét, amely leginkább aranytartalmú kőzeteket, stufákat foglalt magában. Ezeket a kőzeteket Abrudbányáról szerezhette ismeretsége és összeköttetései révén (J. 9.), de vétel és csere útján is kapott. Az ásványokat dobozokba, gyapot közé helyezte, a harmincadot megfizette értük, úgy vitte magával Németországba. Minden darabot megszámozott és jegyzeteibe pontosan feljegyezte, hogy melyik darabért mit kapott és kinek adta. A legmagasabb szám 143, tehát gyűjteménye legalább ennyi darabból állott. A kőzetgyűjtemény értékesítésének célja összefüggésben állott gróf Bethlen Gergely megbízatásával, hogy szerezzen a nagyenyedi kollégium számára egy szép ásványgyűjteményt. A kőzetek azonban Gyarmathi magántulajdonai voltak, azokat nemcsak cserélte, hanem el is adta vagy ajándékozta külföldi útja alatt.

1795. december 15-én, egy keddi napon jegyzi be Gyarmathi (KL. 3.): Béts felé indulánk Kolosvárról. Délután indultak. Jegyzetei (J. 2.) megőrízték azt a tíz megbízatást, amelyet a grófi család tagjaitól és barátaitól kapott. **Commisiobeli pénzek** felirattal ezeket olvassuk: „1°. Aranka György Ur adott 20 Ar. Ezt Bétsbe kell vinni Grof Teleki Domokos Urfinak Pakétjával együtt 90 Rfl. 2°. A' Praefectus Veres Ur adott 20 Aranyot — — 90 Rfl. Mellyel ugy kinálom meg Agens Nagy Sám. Urat, hogy ne vegye el; meg mutatván a' Praef. Ur levelit. És ha el nem veszi, viszsza irok iránta. 3°. Consist. Secr. Tseh János Ur adott egy levélbe zárva 29 Rfl 30 x hogy Detsinek Bétsbe meg vigyem. NB. 30 x viszsza kérek, mert 30 Rf. van benne. 30 Rfl. 4°. Rector Keszthelyi Ur adott egy Pántzélnak vijendő levélben Banko tzédulát — — 10 Rfl. 5°. Kováts Dániel Orás adott kezembe 22 Aranyot, és egy levelet, mellyeket Moltz Antalnak bé adok, potolván a' magaméból 4 Arannyal. Fischementen (?) pedig béadom a' kis ezüst orát a' kovátsnak, kire rá igazit a' fogados. De ha Bétsig vinném, Moltz Antalnak általadnám. 100 Rfl. 6°. Generalisné Gr. Bethlen Pálné Aszszony Ő Nga adott 10 Rf Bánko tzdulát, hogy abol a' tört finsiának tsak a' tálát tsináltassam meg. 10 Rfl. 2do A Négy szegeletü, kék viragos szélü tálat, mellynek virága illyen forma (rajz!), vegyem meg. 7°. Ugyan Ő Nagyságától viszek 50 Forintos Bánko Tzédulát, **Skeide** Agensnek, kinek

[44a] M. Katona Zsigmond, gr. Bethlen Elek sógora, B. Juliánna férje, kormányszéki tanácsos volt; ő intézte pénzügyeiket is. A KL-ben neve pénzküldésekkel kapcsolatban sokat szerepel.

Ö Nga Postán irt is levelet. 50 Rfl. 8⁰. Kriska kisaszszony adott 6 Rf. 40 x, hogy vegyek 1⁰ Egy arany fülbe valót. 2⁰ 4 v. 5 szem szépetske Gránátot. Inkább toldjam meg vallamivel. 6 Rfl 40 x." További feljegyzéseiből (J. 5.) kiviláglik, hogy mennyi pénzzel indultak útnak: 1795-ben 26ª Aug. Adott az öreg Grof Praeses Bethlen Pál Ur ö Excja K. Unokájának G. B. E. Urfinak uti költségül kezemhez 800, azaz nyoltzszáz Aranyokat, mellyek tesznek 3600 Rfl. Ezüstpénzbe pedig a mellett adott 200 Rfl. Ez az összeg egy évre szólott. Ebből az összegből az út költségein kívül Gyarmathi ellátásának és a kísérő személyzet fizetésének és ellátásának a költségei is fedeződtek.

Az ifjú grófnak még két útitársa volt, Fagarasi és Szalai nevűek, akik velük utaztak mindvégig.[45] Elindulásukkor egy darabig 9 emberből állott a társaságuk.

Kísérjük végig a rendelkezésünkre álló adatok alapján útjukat. 1795. december 16-án megháltak Papfalván, a gerendi fogadóban fogyasztották el az ebédet, 17-én a dali fogadóban vacsoráltak, háltak, áthaladtak Zsomboron, Szentmihályfalván, 18-án megháltak Egregyen és még aznap Zilahra érkeztek. Itt, Gyarmathi régi diáksága helyén, mulatságon vettek részt (KL. 4.) s csak másnap indultak Kraszna felé. 20-án és 21-én Nagyfaluban (ma: Szilágynagyfalu) a báró Bánffy-család vendégei lehettek, egy gyűrűt is ott felejtettek. Széplakról menesztettek vissza egy embert érte. 22-én Széplakon (ma: Berettyószéplak) forspontot vettek, saját hat lovukat „Josi kotsissal" visszaküldték s még aznap Margittán ebédeltek. Forsponttal utaztak mindvégig tovább. Margittáról Székelyhídra, 23-án Létára, majd Debrecenbe érkeztek. Debrecenben négy napot, a karácsonyi ünnepeket (24—28) töltöttek, megtekintve a város nevezetességeit, többek között a tornyot és benne a híres harangot. Innen írták az első levelet. December 29-án Szoboszlón és Nádudvaron, 29-én Karcagon, Kisújszálláson, Szentmiklóson, 30-án Szolnokon, Abonyon, Cegléden, az év utolsó napján Pilisen, Üllőn utaztak át s Pestre érkeztek. Az 1796. év első hetét a fővárosban töltötték. Jutott idő bőven bevásárlásra (acélos kardot, „egy igen tzifra aranyozott Stammbuchot" = emlékkönyvet, drága ruhákat, természetesen német szabásúakat is, csizmát, sarkantyút, kalpagot, a Doctornak — vagyis magának Gyarmathinak — övet, kilenc darab könyvet vettek egyebek között), szórakozásra (négy ízben voltak színházban), a város megtekintésére (áthajóztak a Dunán is, az universitast is megszemlélték), levélírásra, úti felszerelésük kijavítására és kiegészítésére. Ez alatt az idő alatt lakájt fogadtak, az szolgálta ki és kísérte őket. 1796. január 7-én indultak tovább Veresváron át. 8-án Dorogon, Nyergesújfalun, Neszméllyen, Szőnyön keresztül Komáromba érkeztek. A Dunán nagy szélben átvitte és vissza is hozta őket egy jó hajós (Szőnyből külön szekérrel érték el a partot és mentek vissza). 9-én Szőnyből Ácson és Gönyűn keresztül Győrbe jutottak, ahol színielőadásra és bálba mentek egy lámpással járó gyermek vezetésével. A vasárnapnak Győrben való töltése az ifjú gróf kívánságára történt, aki a vasárnap jött forspontot visszaküldte, hogy

[45] Támogatott szegény diákok vagy inasok voltak-e, nem lehet tudni. Fagarasi inkább tanuló lehetett.

ott időzhessenek. 11-én Öttevényen, Mosonyon és Oroszváron át érkeztek két napi (12—13) tartózkodásra Pozsonyba. Itt sem mulasztották el a város megtekintését, a Dunán való áthajózást és a bálban való mulatozást. Január 14-én, egy teljes havi utazás után érték el Regelsbrunon áthaladva Bécset. Bécsben sokat jártak, míg megfelelő szállót találtak (KL. 7.). Bécsi tartózkodásuk két hétre terjedt, csak január 30-án hagyták el a várost. A császárvárosban nagyjában ugyanúgy töltötték az időt, mint Pesten. „Az Urfi" kivette és valószínűleg el is költötte egy havi zsebpénzét (30 Rfl), színházba, bálba, „Pique-Nique"-re jártak. Több ruha készült az ifjú gróf, Fagarasi és Szalai, az útitársak és Gyarmathi számára is. Gyarmathi például mentét, dolmányt, két nadrággal, két varratos selyemmellénnyel, aranyborítással, aranykészülettel varratott. Négy képet is festettek (a négy együtt utazó arcképét?), Ochs és Geymüllernél 1800 Rftra 3% mellett váltót (Vechsel Tzédulát) vettek, végül még az ifjú grófnak Ragáts szabónál egy „varratos köntöst" rendeltek és Dénes ágenst kérték meg, hogy költségükre küldje utánok, mihelyt elkészült, Lipcsébe.[46] Január 30-án délelőtt újra útra kerekedtek. Útirányuk ez volt: jan. 30-án Korn-Neuburg, Sierendorf, 31-én Hollabrun, febr. 1-én Igelsdorf, Fischhäusel, 2-án Litohorn, Lang-Pirnitz, Iglau (báloztak!), 3-án Teutsch-Brod (billiárdozás), 4-én Friedneu, Kuttenbergen, 5-én Planian, Ováld, Prága. Prága megtekintésének (templomok!) és ottani szórakozásra (bál, színház) négy napot szenteltek (febr. 6—10). Gyarmathi egyik, Aranka Györgyhöz 1796. május 29-i keletteil írt levelében Prágáig tett útjukról azt írja, hogy nagyon szép helyeken jártak és szorgalmas munkásság jeleit vették észre mindenütt. Prágában találkoztak Ungar (?) könyvtárossal, ezzel „az igen nagy érdemű tudóssal". Prágából február 10-én tovább indulva Klitsán, Veldruson, Theresienstadton, Saleselen, Ausigon, a szászországi Hellendorfon, Pirnán át Drezdába vitt útjuk. Jól kihasználták az itt töltött hetet (február 14—19.). Kölcsönvett inassal és kocsival járták a várost, nagy bevásárlásokat tettek, színházba jártak és főként értékes ismeretségeket kötöttek. Kállainál, Gyarmathi kezén forgott naplója alapján azt olvassuk (Arankához írt levele is megerősíti ezt), hogy találkoztak Adelung János Kristóf (1732—1806.) udvari tanácsos, főkönyvtárossal, az ismert német nyelvésszel, aki maga minden könyvtárba elvitte őket (KL. febr. 15-i bejegyzés szerint is) és ott nehány tudós társaságában tartani szokott vacsorákra elhívta. Adelung később is kapcsolatot tartott Gyarmathival, könyvtárában megvolt Gyarmathi »Affinitas«-a és 1806 táján bírálatot is írt róla. Ugyanitt ismerkedtek meg B. Rachnitz-cal, „egy igen nemes gusztusu és igen tudós úrral". A megtekintett nevezetességekről a kiadásokban (KL. febr. 15—17) a következő feljegyzések tesznek említést: „Bibliotheca mutogatónak 30 x, Portzellán, Chinai, és Japoniai Cabinét mutogatónak 3 Rfl, Riszt Kammer nevű Fegyveres Ház mutogatónak 3 Rfl, A' Grüne Gewölb nevü kintstár mutogato Camerariusnak 7 Rfl. Naturalis Cabinét mutogatonak 5 Rfl 30 x, A Jerusalemi Templom mutogatonak 2 Rfl, Bilder Galeria mutogatonak 4 Rfl 30 x, Torony mutogatonak 20 x." Nevezetes

[46] A helyneveket, az ismertebbeket kivéve, a Gyarmathi használta alakjukban adom, de már pl. *Lipsia* helyett *Lipcsét* írok.

emléktárgyakat is vásároltak: „A' leg első Dresdai Portzellán tsinálonak Böttchernek tulajdon keze által készült egy pár tégla szin findsiáért 6 Rfl, Egy Petrefactumból való pixisért 9 Rfl." stb. Levelezésüket is lebonyolítva, február 20-án útrakeltek Lipcse felé; közbeeső állomások: Kosvisch, Meissen, ahol megtekintették a híres porcellángyárat és billiárdoztak, Oschaz, Varza. Lipcsébe február 22-én érkeztek meg. A lipcsei tartózkodásra majdnem két hónapot szántak. Az itt kötött ismeretségek közül Gyarmathi legelől említi Arankához máj. 29-én keltezett levelében Weisse Keresztély Félix német költővel és iróval (1724—1801) való találkozását, aki az ifjúsági irodalom munkása volt.[47] Megismerte Plattnert (?), a bölcselet tanárát, Heidenreichot és Hindenburg fizika-tanárt; ezek „mind valóságos tudós és érdemes emberek". Kállai életrajza szerint ugyancsak Lipcsében találkozott Gyarmathi Öser Ádám Frigyes (1717—1799) pozsonyi születésű, tehát hazánkbeli német festő- és szobrász-művésszel.[48] Lipcsei tartózkodásuk alatt vallamelyikük, talán az ifjú gróf, beteg lett és a kiadások között többször szerepel az orvosságra kiadott összeg. Egyébként itt már komoly munkához is láttak. Gróf Bethlen Elek egész ittartózkodása alatt egy francia tanítótól franciául tanul, beszerzik a tanuláshoz szükséges könyveket is (francia szótárt, nyelvtant), sőt itt kezdik meg a könyvvásárlást is (eddig csak Bécsben vettek könyvet: Detsi Sámuel Almanakját, valószínűleg 1796-ra). A vásárolt könyvek (KL.) a következők: Bethlen Miklós élete franciául (két példányban), Hannoverai Kapitány Elete, Plenk de Siphilitid., Bart. Der Man mit eisernen Stirn, Németül irt Romai Antiquit., Zimmermann Einsamkeit című könyvét 4 kötetben. Szórakozásaik a megszokottak: a város nevezetességeinek megtekintése (megveszik hozzá a város alaprajzát), érdekességek megismerése, koncertek hallgatása, kertbeli mulatságok felkeresése, billiárdozás, lovaglás. Ruhákat is készíttetnek a gróf, Gyarmathi és Fagarasi számára. Gyarmathi kalapot vett, kázsmér-mellényt, szederjes posztóból frakkot, pikétmellényeket, nérizel prémezett mentét készíttetett magának. Fagarasi ruházásáról és professzorainak fizetéséről is Gyarmathi gondoskodik a rendelkezésre álló pénzből. Úgy látszik, hogy Fagarasi szegény alumnus diák volt, aki a grófi család támogatásával az ifjú gróf szolgadiákjaként tanult külföldön. Gyarmathi már itt megkezdi az ott látott különleges termények megszerzését és hazaküldését. Lipcsében, április 1-én „anglus tököt" vásárol 4 Rflért hazaküldés céljából. Lipcséből 1796. március 20—24. napján négyesben kirándulnak Halleba (Gyarmathi **Hálá**nak írja) Skeiditzon át. Megnézik a Francke-féle árvaház (Orphanotropheum) ritkaságait, a könyvnyomdát, a sófőzőházat, egy tanuló jó pénzért kísérleteket mutat nekik, majd (Gyarmathi levele Arankához, május 29-ről) felkeresik a nagy Forster János Reinhold német természetbúvárt és utazót.[49] Gyarmathi, aki a természettudományok iránt élénken érdeklődött, „igen nagy barátságba esett" a tudós utazóval.

[47] Főmunkája *(Kinderfreund)* 24 kötetben több nyelven is megjelent.

[48] V. ö. Dürr, *A. Fr. Öser.* Lipcse, 1879.

[49] Szül. 1729-ben. 1772—75-ben az angol kormány megbízásából fiával együtt elkísérte Cookot második földkörüli útjában a déli sark felé. 1780-tól kezdve a természettudományokat tanítja a hallei egyetemen. Mint író útleírásokat adott ki.

Lipcsei időzésük 1796. április 16-áig tartott. Ekkor indultak útnak, hogy végre eljussanak utazásuk tulajdonképpeni céljához, Göttingába. A lipcsei „extrapost" vitte Répachig, majd április 18-án Naumburgon át Jénába értek. Jénát egyetlen nap alatt megtekintették: itt Gyarmathi — Arankához írt fentemlített levele szerint — e rövid idő alatt több nevezetes emberrel ismerkedett meg. „Jénába Bats Nat. Hist. Prof. és Bütner egy véghetetlen lingvista, ki több nyelvekről akar Lexicont ki botsatani, mint a Muszka Czárné Polyglottájában vagyon. Ott a Litteratur Zeitung irójával is beszéltem, és jó rendin kitanultam, hogy mitsoda lábon állanak. Van vagy 300 dolgozó tagjok, mindössze, kik rész szerint el holtak, és nagy részek él. Praenumeransok 3000 van, és a háboru alatt (Napoleoni idők!) még szaporodott." Jénából Weimarba utaztak, ahol április 19—20-át töltötték. Gyarmathi erről így ír levelében: „Veimarban láttuk a nagy Wielandot, aki valóba megérdemli nagy hirit. Egy óráig beszélgettünk vélle és igen nagy gyönyörüséggel halgattuk. A Theatrumba menvén hallók a hires Iffland Actort is.[50] Ennek nem sok párja van Német országban. Elébb való a Bétsi Brokmannál, a Dresdai Opitznál. Itt az Urfi, (t. i. Bethlen Elek) a Hertzegnél ebédle B. Kemény Simonnal". (KL. szerint itt is bérelt inassal jártak és a „Hof Furirnak, ki az urfi után a Hertzegtől hintot külde" 2 Rfl 19 xt adtak).

Április 20-án Erfurtot keresték fel, megjárták a tornyot, majd 21—22-én Gothában időztek. Gyarmathi ittartózkodásukról így számol be Arankának: „Gothába a Hertzeg Astronomusa Zach egy Magyar országi ember, ki ezelőtt tengeri szolgálatba katonáskodott, kapitányságból végtére ide a Hertzeghez vetődött és igen sok szép Instrumentumai vagynak, mellyeket azonban nagy részin maga költségin szerzett. A Hertzegné nagy kedvellője a Tsillagvisgálásnak. Fel mentem volt magam is hozzá; mert egy nagy pompás kastéllyu hegyen lakik egy orányira Gothától; de nem találhattam othon. Azt mondta erről Matsko, a Casseli Astronomus, ki maga is Magyarországi fi, hogy ez az Astron. Turris legjobb instrumentumokkal van megrakva más Németországi Turrisok felett." Gothában megtekintették a hercegi kertet, az ifjú gróf látogatást tett a hercegi udvarban (KL.), majd április 23-án — Gyarmathi levele szerint — „Gothából kisétáltunk 4 orányira Schnepfenthálba, és meglátogatók Salzman hires oskoláját. Valóban szép és sok jó vagyon benne, bár Erdélybe is lehetne eggyet olyat állitani! Mélto hogy elolvassa a Mlgos Ur (Aranka György) minden ő könyveit, mellyekben ezen oskolájának minden környülállásait leirja (KL. szerint Gyarmathiék is megvették e könyveket: Saltzmannak hat könyviért 3 Rfl 30 x). A mig illyen forma oskola fel nem áll Erdélyben; addig képzelődni sem tudnak az emberek, hogy millyennek kellene lenni egy józan okos nevelésnek? És mi hasznát lehetne annak várni. Schepfenthalból két nap alatt (április 24—25-én) Mülhausenen, Dingelstädten és Heiligenstadton át Göttingába jutánk, holott megnyugodván 3 hétig Pünköstre Casselbe menénk." A Költség-Laistromban Gyarmathi április 25-én összegezte eddigi utazásuk költségeit, az elszámolást pedig hazaküldte. Az elköltött összeg 1795. augusztus 26-tól 2480 Rfl 24 xt tett ki.

[50] Iffland Ágost Vilmos német színész (1759—1814).

8.

A GÖTTINGAI ÉVEK KEZDETE

1796. április—október

Szerencsés megérkezésüktől, 1796. április 25-étől kezdve, kisebb-nagyobb kirándulásokat és utazásokat leszámítva, Gyarmathiék Göttingában majdnem három évig, az 1798. év végéig maradtak. Ottidőzésüknek első szakasza, melyet külön tárgyalhatunk, az 1796. április végétől október végéig terjedő félévnyi időszak. A rendelkezésünkre álló adatok szerint (KL., J. és levelek) ez alatt a félév alatt történt meg: 1. elhelyezkedésük és berendezkedésük Göttingában, 2. látogatásokkal és összejöveteleken való megjelenésükkel belekapcsolódásuk az egyetem és a város társadalmi életébe és szórakozásaiba, 3. beiratkozásuk az egyetem 1796. nyári félévére, 4. két nagyobb és több kisebb kirándulásuk Németország különböző vidékeire, és 5. a tudományos munkásság megkezdése, kapcsolatok szerzése és fenntartása.

Göttingai tartózkodásuk emez alkotóelemeit külön-külön vehetjük szemügyre és megláthatjuk, hogy mikkel is foglalkozott Gyarmathi Sámuel ezalatt a félév alatt.

1. Az elhelyezkedés és elrendezkedés ügyeit kétségtelenül Gyarmathi intézte. A KL. egyik bejegyzéséből[51] kitűnik, hogy Göttingában tartózkodásuk alatt saját háztartást vezettek, a főzést erre a célra fogadott gazdasszony végezte. A háztartáshoz szükséges felszerelést mindjárt eleinte megvásárolták, hosszabb időre alkudtak a mosónéval is.[52] Több bejegyzés azt mutatja, hogy gróf Bethlen Eleken és Gyarmathin kívül még egy szolga tartozott háztartásukhoz, tehát hármukról kellett állandóan gondoskodni. Az elhelyezkedés és berendezkedés kérdéseit Gyarmathi oldotta meg, ugyanő végezte a háztartás további irányítását is. Mindössze a kiadások bejegyzését bízta 1796. május 1-től másra (hogy kire, nem állapítható meg a KL-ből), fenntartva az ellenőrzést magának. A KL-be időnként megjegyzéseket ír be vagy, különösen kirándulások vagy utazások idején, ismét sajátkezűleg jegyzi be időnként a tételeket.

2. A megérkezésüket követő második napon, 1796. április 27-én már megkezdik látogatásaikat. Látogatójegyeiket külön inas által hordatják szét, ők maguk pedig kocsin indulnak az egyetem négy professzorának meglátogatására. Ugyanakkor ki is fizetik félévre az előadások leckedíját.[53] Április 29-én (a KL-ban Gyarmathi sajátkezű bejegyzése) „Egy kertbeli mu-

[51] A KL-beli bejegyzés ez: „Göttingába érkezéskor, mikor gazdasszony még nem volt fogadva két ebéd 2 Rfl 30 kr." — Ugyancsak a KL. utolsó lapján az 1797. évből a következő bejegyzés található: „27. Májusba kezdett főzni Páskálné Hámburgból lött haza jövetelünk után" (Gyarmathi kezeírása).

[52] A KL. utolsó beírt lapján: „1. May 1796. 9 Tallérba alkudtunk meg Fél esztendeig a' Mosonét Göttingába." Alább: „A' 2-dik Mosónét alkudtuk 1-a Febr. 1797 minden személlyért 3 tallérjával. Tehát 9 Tallerba ¼ Esztendőre." Mindkét bejegyzés Gyarmathi sajátkezű írása.

[53] KL. 1796. április 27-i bejegyzése: „Negy Professornak 8 Luidor a' Letzkekért ½ Eszt., — 64 Rfl. A Professorok látogatására vivő Kotsisnak 4 Rfl 30 kr. A Visit billéteket hordozó Lokajnak 3 Rfl."

lattságra, melly egész nyáron nyoltzszor leszsz, előre praenumeráltunk, mellyben a Professorok meg jelennek... 7 Rfl 30 x". Ilyenformán gyorsan találtak kapcsolatot az egyetem és a város mozgalmas életével. A mulatságok és szórakoztató összejövetelek látogatása állandóan műsorukon szerepelt. Nem maradtak el sem a király nevenapján, sem az angol király fia, Adolf herceg látogatása alkalmával tiszteletére rendezett összejövetelről.[54] A meglátogatott professzorok is visszaadták látogatásaikat és nem egyszer[55] teára voltak hivatalosak hozzájuk. Időnként az ifjú gróf is meghívta barátait szállására vidám összejövetelre. Ezeknek az összejöveteleknek magas költségei nem egyszer váltották ki a takarékos Gyarmathi rosszalását, amelynek még a KL-ban is találjuk írásbeli nyomát.[56] Valószínű, hogy ezekre az összejövetelekre elsősorban a göttingai magyar ifjak voltak hivatalosak. Ebben az időben folytatta tanulmányait Göttingában gróf Bethlen Imre, a Gyarmathi gondjaira bizott gróf Bethlen Elek unokatestvére, akivel a kutatók nem egyszer össze is tévesztik. Gróf Bethlen Imre az 1795—97. években Jéna, Göttinga és Frankfurt egyetemén fordult meg. Külföldi útja alatt levelezésben állott Aranka Györgygyel 1796. október 2-án Göttingában kelt levelében irodalmi terveit tárja fel Aranka előtt. A magyar irodalom fellendítése érdekében szőtt tervei nem valósultak meg és azok megvalósítását Gyarmathira bízta, akivel rokonszenvezett.[57] Erdélybe visszatérve Gáldtőn lakott, főispán, belső t. tanácsos és a nagyenyedi kollégium főgondnoka lett. Rajta kívül adatunk van még Biró Ferenc, későbbi kolozsvári kollégiumi jogtanár (1796. június végén ment haza), Zeyk Dániel és dr. Kováts orvos (1796. szeptemberében utazott haza) ezidőbeli göttingai tartózkodásáról.

A háborús idők nem zavarják a megszokott életmenetet. A kiadási tételek némelyike emlékeztet csak arra, hogy a háború a közelükben dúl. Főként a KL ilyen bejegyzései: április 26. „Egy Fogságba esett deáknak ajándékozott az Urfi 2 Rfl-t". május 22. „Egy kéregetö szegény kat. tisztnek 29 x" május 23. „Egy magyar katona tisztnek, ki Frantzia rabságából jött vissza, adott az Urfi 2 Rfl-t".

3. Az ifjú gróf számára a göttingai tartózkodás főcélja kétségtelenül az egyetem tudományos képzésében való részvétel és komoly munka volt. Ezzel a céllal könnyen összeegyeztethette Gyarmathi is a maga terveit, melyek tudományos érdeklődésével voltak kapcsolatosak. Az alkalmat többirányú továbbképzésre és tudományos kutatómunkára használta fel. Amint láttuk, odaérkezésük után azonnal kivették négy professzor előadását. Meg-

[54] KL. május 28: „Király neve napján való Piqueniquere 2 Rfl 15 kr." — KL. június 19.: „Az Angl. Kir. Fia, Adolf Hertzeg Göttingába jövén, számára tsinált Pikkenikbe 7 Rfl 30 kr."

[55] KL. aug. 22-i bejegyzése.

[56] KL. 1797. május 9—13. után: „NB. Ezen öt napokba igen rá ért volt a vendégelés az urfira." KL. május 31. után: „Ekkor is vendéglés volt. Ezt az angariába irom Decemberbe." — Angariának nevezte Gyarmathi az ifjú gróf zsebpénzét. Más néven recreatio-pénz, havi 30 Rfl.

[57] A levelet ismerteti Perényi József, IK. 1918: 39. A levél ismertetését Perényi így fejezi be: (Gr. Bethlen Imre) „Egészen magára maradt, elkedvetlenedett és terve keresztülvitelét Gyarmathi Sámuelre bizta." Perényi nem jelzi, hogy megállapítását mire alapítja.

állapításra vár, hogy ki volt ez a négy professzor. 1796. május 21-én történt meg mind gróf Bethlen Eleknek, mind Gyarmathi Sámuelnek az egyetemre való beiratkozása.[58] Ugyanekkor vették ki Buhle professzornak a kanti bölcseletről tartott előadását.[59] Erről az előadásról Gyarmathi sajátkezűleg készített németnyelvű kivonatos jegyzetet. Jegyzete, mely az »Übersicht der Kantischen Philosophie nach Herrn Professor Buhle. Sommer 1796.« címet viselii, Gyarmathi hagyatékából a zilahi református Wesselényi-kollégium nagykönyvtárába került.[60] Az ízlésesen bekötött kötet 66 írott lapot tartalmaz. A jegyzet sok részében egyezik Buhle János Gottlieb (1763—1821), göttingai bölcsészprofesszor 1795-ben Göttingában megjelent egyik művével (Einleitung in die Allgemeine Logik und die Kritik der reinen Vernunft). Buhle, akinek később Gyarmathiék a gyakorlati esztétikai előadásait is kivették, főként mint bölcselettörténész vált ismertté. Bölcseleti művei Kant hatása alatt készültek.

4. Göttingából első kirándulásukat 1796. májusában, a pünkösti ünnepek alatt tették Casselba, Mindenen (Münden) keresztül. Casselban négy napig tartózkodtak, szokásuk szerint vendégfogadóban szállva. Gyűjtemények és kísérletek megtekintése mellett a botanikus kert megszemlélésére fordítottak nagy gondot.[61] Gyarmathi 1796 (nem 1795!) május 29-én Göttingában kelt, Aranka Györgyhöz intézett levelében[62] így ír erről az útról: „Pünköstre Cassalbe menénk. Itt a Land Grafnak sok külömb Cabinetjait nagy gyönyörűséggel nézők. Nevezetesen a Natur Cabinetben a több nevezetesek közt megvizsgálám jól az Elefánt skeletonját, melly itt sokáig életben lakott; és abból valósággal kihoztam azt, hogy Mlgos urnál[63] levő nagy Marilla álkaptza valaha bizonyosan Elefánté volt, nem külömben annak az ő igen nagy foga is.[64] De a mi figyelmetességemet leginkább magára vonta, az vala a Land Grafnak kimondhatatlan szép Weisenstein nevű Anglus kertje, mellynek leirásával egész könyv van megtöltve. Akik Verlitzbe a Dessaui Hertzeg igen hires Anglus kertibe is jártak, erőssitik, hogy ez annál elébb való, mert ez nagy hegyen áll, amaz térbe. Az idevalo kertészszel megesmerkedtem, és alkura is mentem, hogy nekem mindennemü Arbor- és

[58] A beiratkozási díj összegét is megtudhatjuk a KL. bejegyzéséből (21 Maji): „Az Urfi neve beiratásáért az Universitás Könyvébe, és a' Doctor neviért — 46 Rfl

[59] KL. „Buhle Professornak a' Kánt Phil. tanítás — 96 Rfl.

[60] 1899. könyvtári szám. Gyarmathi Sámuel könyveit különválasztottam és a könyvtárban külön szekrényben őrzik.

[61] A KL.-ban a következő bejegyzéseket találjuk 1796. május 19—22-e között erről az útról: „Casselbe menőleg Mindenben — Rfl 52 x, Casselbe a' Fogadosnak négy napi tartásért 22 Rfl 30 x, A' Kertésznek 1 Rfl 40 x, A' Szekeresnek Casselig 16 Rfl 34 x, A' Kelnernek 1 Rfl, Kabinétek látására és más experientiára 6 Rfl 43 x, Ulrich kertiben vatsora 1 Rfl 12 x. — Casseli Kert Descriptioja — Rfl 45 x, A' Botanikus Hortus kertészinek 1 Rfl 20 x." Csak az utóbbi mondat Gyarmathi kezeírása.

[62] Perényi, IK. 1918:41. lapján közli. A keltezés évszáma téves, talán Gyarmathi tollhibájából 1795, a tényleges 1796 helyett.

[63] T. i. Arankánál, akit, úgy látszik, göttingai útja előtt, 1795 augusztus végén Marosvásárhelyt személyesen látogatott meg Gyarmathi és megtekintette állattani gyüjteményét is.

[64] Erről egy későbbi levelében is szó esik: „A nagy csont csak csupa Maxilla, nem pedig melyperetz. Jénába láték most egy szertelen nagyságú elefánt fejet, mellynek maxillája éppen ez a tsont." Magyar Nyelv XXV (1929), 258—62.

Frutex-einek a magvát, Laistromával együtt adja ki. Meglátom, miként teljesiti igéretét?" Itt találjuk az első nyomát annak, hogy Gyarmathi a növények, főként pedig a növénykülönlegességek iránt érdeklődik. Később gyakran találunk rá adatot, hogy a növények termesztésével foglalkozik,[65] gyümölcsöt termel[66] vagy élete végén a nagybuni kastély parkjában ritka növényeket honosít meg. Könyvtárában is hagyott hátra nehány értékes növénytani művet.[67]

Több kisebb kirándulásról a KL őrzött meg feljegyzést. 1796. június 11-én Gyarmathi sajátkezű írása: „Nördenbe szekerezvén, a' kotsisnak, és a' Fogadosnak 4 Rfl 54 x". Július 11-én ezt jegyzi fel: „Vendébe (Vendemühle) egy vatsorára 1 Rfl 24 x". Július 22: „Pyrmonti Savanyu vizre menven Pyrmonter Verzeichniss — 49 x". Július 23: „Förödés — 38 x, Comoediara — 38 x, Németország mappája — 23 x". Július 24: „Ételünkre, italunkra és szállásra 13 Rfl 04 x, Szekérbérre 11 Rfl 15 x". Ez a fürdői kirándulás tehát három napos volt. Július 30—31: „Hausteini Vatsora — 30 x, Ebéd 1 Ffl 15 x, szekérbér (az összeg nincs bejegyezve!), Pohlens Theilung — 15 x".[67a] Augusztus 13: „Seeburgi utazáskor ebédre s hajosnak 1 Rfl 28 x". Szeptember 11-én Mündenbe kocsiztak ki.[68]

A fentemlített nehány napos kisebb kirándulásokon kívül 1796. szeptember 29-én indultak egy nagyobb, közel négy hetes körútjukra, melynek állomásairól a KL Gyarmathi sajátkezű bejegyzéseivel ad részletes felvilágosítást. Szeptember 29-én útlevelet (passus) váltva kelnek útra. Állomásaik: 29-én Münden, Cassel, 30-án Cassel, Vábern, október 1-én Zweschen, Holzdorf, 2-án Marpurg, Giesen, 3-án Vetlár, 4-én Butzbach, Filbel, 5-én Frankfurt, Vilhelmsbad. 6-án hajón indulnak Mainz felé. 6—7-én útirányuk: Frankfurt, Höcht—Hocheim—Höchst—Frankfurt (!); 8-án megtekintik Frankfurt városát és benne az egyik tornyot. 9-én postakocsival indulnak Würzburg felé. Állomások: 9-én Tettingen, Aschaffenburg, 10-én Obernburg, Mildenberg, Hundheim, Bischofsheim, 11-én Würzburgba érkeznek, ahol negyedfél napot töltenek (11—14.). Megtekintik a város nevezetességeit, a fellegvárbeli pincét, vásárolnak „szép lakirozott tafota paraplüt", 14-én Dettelbach, 15-én Biberfell, Burgvinheim (áthajóznak a Ménuson = Majnán), 16-án Bámberg, 17-én Lauben, Coburg, 18-án Rodach, Hildburghausen, 19-én Themár, Memingen, 20-án Vásungen, Bártfeld, 21-én Eisenach, Ifta, 22-én Hocheneiche, Valburg, 23-án Cassel, Göttinga. Egész úton kocsisuk két jó lóval s jó fedeles, rugós kocsival hordozta őket.

[65] Kazinczy levele Kölcsey Ferenchez. 1817. május 14-én. „Leteve a' M. Grammatikáról, csak botanicus." Kazinczy levelezése. (Váczy J.) 3435. sz. Kazinczy Erdélyi levelei (Abafi Lajos kiadása, 1880. IV. köt. 135. l.).

[66] Horvát István Mindennapija. 1806. január 17-iki bejegyzés. Közölve az IK. 1913: 112—6.

[67] Ilyenek: Schrader M. Chr. Fr., *Genera Plantarum selecta in usum tironum botanophilorum*. Halae 1780. Táblázatokkal. Roth Albr. W., *Verzeichnis derjenigen Pflanzen, welche ... nicht in gehörigen Klassen und Ordnungen, des Lineischen Systems stehen*. Altenburg 1781. Kb. 200 darab színezett német növénytani ábra maradt hagyatékából a zilahi ref. kollégium könyvtárának.

[67a] Gyarmathi sajátkezű bejegyzése a KL.-ba.

[68] A helyneveket itt és alább ugyanilyen helyzetben Gyarmathi írásmódja szerint adom; a nevezetesebb helyeknek azonban az általánosan használt névalakját szerepeltetem.

5. Gyarmathi Sámuel Erdélyből tudományos tervekkel érkezett ki Göttingába. Valószínű, hogy Aranka Györgynél indulása előtt tett látogatása volt döntő hatású e terveknek kialakulásában. Aranka fáradhatatlan volt a tervek felvázolásában és a végrehajtásra való ösztönzésekben. Aranka bízta rá Gyarmathira, hogy a híres német könyvtárakból írja össze és másoltassa le a magyar történeti vonatkozású műveket. Arankához intézett, fentebb már idézett, 1796. május 29-én kelt levelében[69] az erre a feladatra vonatkozó befejező mondatok így hangzanak: „Már a Göttingai Professorokkal kezdek esmerkedni és a Bibliothecát visgálgatni, mellybe legelső gondom az leszsz, hogy minden Magyar Historiára tartozó nyomtatott vagy irt munkák Laistromát egybe szerkesztessem és az Erdélyi Mlgos Társaságnak (t. i. Magyar Nyelvmivelő Társaságnak)[70] leküldjem. Nagy boldogság az Göttingában, hogy a Bibliothecából minden könyvet kiadnak egy ollyan tzédulátskára, mellyet az ember valamellyik Professorral aloliratott."

Gyarmathi világosan látta, hogy csak az egyetem tanáraival való közvetlen kapcsolaton át valósíthatja meg tudományos terveit. A kapcsolatok kiépítését haladéktalanul megkezdte és a magyar történeti vonatkozású művek jegyzékét Göttingában tartózkodása alatt el is készíttette. A jegyzéket leküldte Arankának, a Magyar Nyelvmívelő Társaság főtitkárának.[71]

Gyarmathi nyelvészeti tanulmányai sem szakadtak meg és küntléte első félévében már érdeklődni kezd a lapp nyelv iránt. Tanulmányozni kezdi E. Lindahl és Johannes Oehrling »Lexicon Lapponicum«-át, mely 1780-ban Stockholmban jelent meg.[72] 1796. júliusában ismeretséget köt, nem tudjuk, milyen módon Lenz Keresztély Lajossal, a tudós nevelővel, Salzmann pedagogiuma egyik tanítójával. Lenznek július 15-i kelettel egy levelét adja át, hogy azt juttassa svéd barátaihoz és keltse fel érdeklődésüket a magyar-lapp nyelvrokonság iránt. A levél eljutott céljához és meg is lett az eredménye. A Silfverstolpe G. Ábrahám által szerkesztett Literatur-Tidning című svéd irodalmi folyóirat 1797. évfolyamának 496—524. lapján egy, a korabeli magyar irodalomról szóló részletes ismertetése[73] mellett, névtelenül, a magyar-lapp nyelvrokonságról közöl cikket. A cikk „a bevezetésben vázolja a finn-magyar összehasonlító nyelvészet keletkezését; szól Strahlenberg, Leibnitz, Ihre és Sajnovics munkáiról, majd megemlíti azt az ellenszenvet, melylyel a magyar nemzeti büszkeség (nationalhoegmodet) a nem éppen „comme il faut" rokonságot fogadta". A folyóirat szerkesztője ezután közli Gyarmathi latin nyelvű levelét, amelyet, amint írja, éppen most kapott kézhez. Gyarmathi levelét azzal kezdi, hogy az Ihre előszavával ellátott »Lexikon Lapponicum«[74] olvasása közben felébredt benne a vágy, hogy többet tudjon

[69] Perényi, i. h. 41.

[70] Ez a Társaság Gyarmathit még Erdélyben léte alatt tagjai közé választotta.

[71] Aranka iratai között akadt reá Perényi, i. h. 150.

[72] Az alábbiakban Leffler Béla „Gyarmathi Sámuel levele a Stockholmi Tudós Társasághoz" című tanulmányszámba menő közlését követtem. MNy. IX, (1913) 37—41. Megjegyzem, hogy a levél gondolatsora inkább illik Gyarmathi 1797-es munkásságába, mint az 1796. évibe. Az sem egészen valószínű, hogy a levél egy évig utazott Göttingából Stockholmba. Mégis az eredeti kelet szerinti helyére illesztettem be.

[73] Az ismertetés eredeti címe: *Angaende Lappska och Ungerska Sprakens likhet och den nyare Ungerska Litteraturen.* Leffler jegyezte (i. h. 37.).

[74] E. Lindahl és Johannes Oehrling „Lexicon Lapponicum"-át érti. Megjelent

meg ettől a férfiútól és alaposabban ismerje meg a lapp nyelvet. Eddig csak nehány részletet olvasott el a Lexiconból. Nem akart addig írni, míg az egészet el nem olvassa és saját anyanyelvével, melynek nyelvtanát egy 674 lapos könyvben készítette el, össze nem hasonlítja. De a kedvező alkalmat, Lenznek Stockholmba és Upsalába való utazását[75] megragadja a levél hamarabb való elküldésére. Levele további részében három pontban Nyelvmestere alapján összefoglalja a magyar nyelv azon tulajdonságait, amelyeket ő állapított meg. Ez a rövid jellemzés igen érdekes. A magyar nyelv igétlen voltának szemléltetésére egy pár magyar mondatot is ad például, latin fordítás kíséretében. Ebből a szemelvényből is kiolvasható az a vágya, hogy a stockholmi Tudós Társaság könyvtárából szeretne lapp könyvekhez jutni, mert a lapp könyvek igen ritkák. Megigéri, hogy a lapp szótárban található s a magyar szavakhoz hasonló kifejezéseket kiírja és elküldi a levél olvasójának. Választ kér Göttingába, ahol huzamosabb ideig fog még tartózkodni Bethlen Elek gróf társaságában. (Utóiratában egy év mulva való hazatérésére tekintettel azutáni erdélyi címét is megadja.) Igéri, hogy évente két-három levelet ír lapp tanulmányai haladásáról. „*Sic jungemus Orientem Occidenti, et Meridiem Septentrioni.*" (Keletet nyugattal, délt északkal így kössük össze) — írja zárószavaiban messzetekintő munkatervvel. Ez a levél egyik legszebb emléke a Gyarmathi nagyarányú művelődési kapcsolatokért végzett munkájának. Nem akar magános tudós lenni, hanem bele kíván kapcsolódni az európai tudományos élet kiépülő nagy munkaközösségébe.

A levelet így írta alá: *Samuel Gyarmathi Medicinae Doctor Claudiopoli in Transilvania. Clausenburg (Germanice).*

Gyarmathi már ebben az időszakban széleskörű levelezést folytatott az ifjú gróf családjával, saját rokonaival, barátaival és ismerőseivel. A KL feljegyzései szerint az 1796. április—október közé eső félév alatt kb. 30 levelük érkezett (beleértve az ifjú gróf számára érkezetteket is), és ugyanaz alatt az idő alatt az ifjú gróffal együtt közel 100 levelet írtak és tettek postára.

Jegyzetkönyvében (J) megőrizte azoknak névsorát, akikkel Göttingában léte alatt levelezett. A névsor, melynek címe *Correspondentes*, ez:[76] Löffler (19), Pataki Dr. (7),[77] Tseh. (17), Gr. Bethlen Pál (1),[78] — Pálné (2),[79] —

1780-ban Stockholmban. V. ö. Affinitas XI—XII. 1. Leffler jegyezete. MNy. IX, (1913), 38.

[75] Lenz Keresztély Lajos szül. 1760, meghalt 1833. 1796—1798-ig nagy utazást tett Svédországban, Dániában és Franciaországban. Tapasztalatait két kötetes, 1800-ban megjelent művében adta közre (Leffler jegyzete alapján).

[76] A nevek mellett ()-ben adom azokat a számokat, amelyek a névsorban a név után találhatók s valószínüleg a kapott levelek kötegeinek sorszámát jelentik.

[77] Dr. Pataki Sámuel orvos, református kollégiumi tanár, Gyarmathi kolozsvári tanára és később atyai barátja. L. előbb Gyarmathi tanulóéveinél. 1797-ben a jénai Büttner számára tőle kérte el Gyarmathi nála lévő román nyelvtanát. „Egy Oláh Grammatikát is igértem neki (t. i. Büttnernek) és kértem T: Pataki Uramat, hogy Postán az enyimet, melly maga kezinél van, küldje Jénába Büttnernek." MNy. XXV, (1929), 258—62.

[78] Gróf Bethlen Elek nagyapja, ki unokája neveltetéséről gondoskodott és akinek Gyarmathi a költségekről rendszeresen elszámolt.

[79] Özvegy gróf Bethlen Pálné, Bethlen Elek édesanyja.

Gergely (3),[80] — Ferentz (5), — László (4), Kenderesi Mihály (6),[81] Szatsvai (24),[82] Jantso. Moses (8),[83] Simon. Elek (26), Erdélyi Ist. (9), Benkö. Fer. (11),[84] Gedö Josef (20),[85] Hochmeister (25),[86] Tsipkés (16),[87] Bonyhai Pap (18), Sala Mihály (21),[88] Aranka György (14),[89] Miklós István (13),[90] Gyarmathi György (15),[91] Vajda Ben. (12),[92] Banfi Laszlo (10),[93] — Laszloné (10),[94] Horanyi (28),[95] Kibling (23),[96] Türi (22),[97] Szilágyi Gáb. Debr. Prof. scith. bet. (27). — Levelezésben állott még Gyarmathi gróf Teleki Sámuellel is.

Érdekes még felsorolni azokat a könyveket is, amelyeket a gróf Bethlen Elekkel együtt végzett tanulmányaik céljára vásároltak ez alatt az időszak alatt. A KL.-ban Gyarmathi sajátkezűleg jegyezte be legtöbb esetben ezeknek a könyveknek a címét és árát. Kisebb értekezéseken (dissertatiok) kívül megvásárolták Schiller »Geschichte des 30 jährigen Krieges« I—II. kötetét,[98]

[80] Bethlen Gergely gr. (1760—1816), kormányszéki tanácsos és B. Ferenc és László, az előbbi testvére. B. László Hunyad megye főispánja volt.

[81] Kormányszéki tanácsos, (1758—1824). Gyarmathi régi barátja, akivel a J szerint pénzügyi kapcsolatban is állott. J-ben bejegyzések: „A Kenderesi restans interesse — 29 Rfl." „2o. Kenderesi M. Bar. megküldötte Jantsonak azon 60 Rf interessemet, mellyel 1796-tol 1797 Octoberéig tartozott."

[82] Szatsvai Sándor (1752—1815), lapszerkesztő, egyideig a Magyar Kurir szerkesztője, szatirikus író.

[83] A J-ben többször szereplő, különben ismeretlen férfiú, aki Bethlenszentmiklóson lakott. Gyarmathi számára fegyvereket vásárolt. Rávonatkoznak a J következő bejegyzései: „A Jantso levelibe idetettem a' 6. Aranyosora (?) árát 27 Rf." „A Fartzádi által, Eperjesitől felvett 23 Rforintokat is Jantsonak a kezibe által adattattam." „1o. Meg fizette, de a' Jantso kezibe küldötte a' Minerák árrát az Enyedi Collegium. Febr. Mart. v. Apr. holnapban."

[84] Benkő Ferenc, az első magyar minerológus, 1790-től a nagyenyedi kollégium tanára.

[85] Az abrudbányai főbíró hasonnevü fia, alsószentmihályi földbirtokos; ezt írja róla Kazinczy: „Nyelvünk emelkedésének buzgó és értelmes barátja." (Kazinczy Erdélyi levelei. Abafi-kiadás, 1880. IX, 91.)

[86] Hochmeister Márton, Kolozsvárt és Szebenben müködött könyvkereskedő és nyomdász, kinél Gyarmathi több könyvét, köztük a Nyelvmesterét is nyomatta.

[87] Egyébként ismeretlen ügyvéd.

[88] Vagy a beszédköteteket kiadó dévai református lelkész, vagy a hasonló nevü ítélőmester. Inkább az utóbbi, aki Marosvásárhelyt lakott és Aranka köréhez tartozott (Perényi, *i. m.* 154.).

[89] Királyi táblai ülnök, a Magyar Nyelvművelő Társaság főtitkára. Gyarmathi tudományos munkákra ösztönzője. Több hozzáintézett levelét idézem.

[90] Sófalvi Miklós István, Gyarmathi Sámuel, egykori tanulótársa Enyeden, ki emlékkönyvébe is írt. Később Marosvásárhelyt lakott. Volt ilyen nevü magyargyerömonostori református lelkész is abban az időben, akinek emlékirata maradt fenn. Lehetséges, hogy a kettő egy és ugyanazon személy. Gyarmathi sírja mellett van a kolozsvári házsongárdi temetőben Sófalvi Miklós István sírja is.

[91] Gyarmathi Sámuel testvéröccse, aki Zilahon lakott (L. előbb).

[92] Valószínüleg sógora volt Gyarmathinak és Zilahon lakott.

[93] Bánffy László krasznai főispán, gróf Bethlen Elek sógora.

[94] Bánffy Lászlóné, gróf Bethlen Borbála, az előbbi felesége.

[95] Horányi Ferenc Elek piarista tanár, irodalomtörténetíró.

[96] Kibling egyébként ismeretlen személy, akinek a J-ben Gyarmathi 350 veder boráról tesz említést.

[97] Türi László ítélőmester, hunyadmegyei birtokos.

[98] KL. 1796. július 3-i bejegyzése szerint a mü Frankfurtban 1791—92-ben jelent meg.

Kant »Kritik der Reinen Vernunft«, »Kritik der Practischen Vernunft«, »Metaphysik der Sitten«, »Kritik der Urtheilskraft«, »Naturwissenschaft« c. műveit, Reinhold »Briefe über die Kantische Philosophie«, »Theorie des Vorstellungsvermögens« című munkáit,[99] Spitler »Universalis Historia«-ját,[100] kéziratban, Gatterer[101] Histor. Bibliothecaját, Goethe munkáit, Heeren munkáját, a »Stimme eines Wanderers im Thale Josaphat« című füzetet és Blumenbach[102] professzor minerológiáját. Ezeket a könyveket Gyarmathi együtt tanulmányozta gr. Bethlen Elekkel, hiszen a bölcseleti és történeti előadásokat is együtt hallgatták. A legutóbb említett ásványtani könyvet Gyarmathi a maga számára szerezhette be, mert ebben az időben kezdte értékesíteni magával hozott stufáit és kezdte összegyűjteni ásványgyűjteményét, amelyet a J szerint gr. Bethlen Gergely megbízásából a nagyenyedi kollégium számára szerzett meg. A KL-ban mindössze annyit olvasunk erre vonatkozólag, hogy 1796. július 9-én egy dobozt küldtek Jénába Bátsnak.[103] A J-ben található megjegyzések szerint 1796. őszéig a saját tulajdonát képező értékes ásványokat eladta vagy elcserélte. Az ásványcserével és gyűjteménykészítéssel kapcsolatos feljegyzéseit a következő időszak tárgyalása során vizsgáljuk meg részletesen.

9.

1796. OKTÓBER VÉGÉTŐL 1797. MARCIUSIG

Szeptemberi nagy körútjukról visszatérve, megkezdődött a komoly munka. Gróf Bethlen Elek a KL-ban található, Gyarmathinak sajátkezűleg tett bejegyzése szerint, a téli félévben a következő napi műsorral dolgozott: 7—8-ig olasz nyelvet tanult Rossitól. 8—9-ig Spitler[104] professzor államtörténeti előadásait, 9—10-ig Buttervek bölcseleti óráit, 10—11-ig Buhle esztétikai és gyakorlati („practicumba való gyakoroltatás") leckéit hallgatta. Délután 1—2-ig Fiorillo professzor tanította rajzra és szépművészetekre. Úgy látszik, hogy a fiatal gróf művészi hajlamokat is táplált. Éppen úgy, mint az előző időszakban, 2—3-ig lovaglást tanult, 3—4-ig Bekmann adott elő Camerálé-t (?), 4—5-ig L'Amy-tól, a francia nyelvtanítótól vett, éppenúgy, mint ittléte alatt előzőleg is, francia órákat. 4—5-ig Spittler professzor privatissimum collegiumát, a magyar történel-

[99] A KL. 1796. augusztus 20-i bejegyzése szerint a hét darab könyv összesen 12 Rfl 21 x-ba került.

[100] A KL. 1796. augusztus 27-i bejegyzése szerint 6 Rfl 32 x-ért.

[101] Gatterer J. Kristof göttingai történettudós, a történeti intézet igazgatója (szül. 1727, mh. 1799.).

[102] Blumenbach János Frigyes (1752—1840), göttingai természettudós, az ottani természetrajzi gyűjtemény őre, aki főként az összehasonlító anatómiában tünt ki. Magister Germaniae néven emlegették.

[103] Batsch Ágoston János Gy. K. jénai természettudós, élt 1761—1802. között, 1798-tól az általa alapított Természetkutató Társaság igazgatója, az egyetemen ugyanakkor a bölcselet tanára.

[104] Spitler Lajos Timotheus lovag (1752—1810) történettudós, aki 1779—1797-ben volt a göttingai egyetem tanára és magyar történelmet is adott elő. Később Stuttgartban, majd Tübingában működött.

met, utána 6—7-ig Eichorn[105] irodalomtörténeti előadásait hallgatta. November 4-én még Lichtenberg professzor[106] fizikai előadásaiért is fizetnek, tehát azt is kivették. Nem lehet megállapítani, hogy ezeken az előadásokon Gyarmathi is résztvett-e vagy sem. Valószínű, hogy igen, mert így dolgozhatott együtt tanítványával, csak a nem egyetemi jellegű foglalkozásaitól (rajzolás, lovaglás, esetleg nyelvtanulás) maradt távol. De még így is naponta 6—8 órai lekötöttségét vehetjük számításba. Emellett kevés ideje jutott egyébre. Ritkábbá válnak a levelei is. De régi feladatait szívós tervszerűséggel igyekszik megvalósítani. Nemsokára arról számolhat be Aranka Györgynek, hogy a göttingai könyvtár magyar vonatkozású könyveinek jegyzékét tíz íven elkészítette.[107] A következő lépésnek azt gondolja, hogy kikutatja, hogy a budai könyvtár maradványaiból mi van a wolfenbütteli könyvtárban (Jacob Burchardtnál olvasott róla).[108] Eldicsekszik, hogy eddig milyen tudományos ismeretségeket kötött. Azok között a tudósok között, akikkel kapcsolatot talált, első helyen említi Sartorius göttingai egyetemi tanárt,[109] a történetírót, „a legelső bibliotheca secretariust", aki „második Heyne után". Olyan benső ismeretséget kötöttek, hogy ha majd Erdélybe visszatér, Sartorius támogatásával onnan is sok mindent végezhet a könyvtárban. Ebben a dicsekedésben helyes tudománypolitikai kezdeményezésre világít reá, az erdélyi tudományos élet valóságos szellemi nagykövetének érzi magát. Ugyanennek az öntudatát érezzük ki azokból a soraiból, melyekkel beszámol a göttingai magyarokról és azok tudományos szempontból való használhatóságáról. „Mi most itt sokan vagyunk, igaz, mind Magyarok, de mégis háromfélék: Gyermekek, Férjfiak és Vének. A Gyermekektül gyermeki dolognál egyebet ideje előtt nem várhatni; a Férjfiak jó szivel csinálnak; amire fontos foglalatosságaiktól érkeznek, a Vén pedig mindent tsinál, a'mit tud; és amire tehettsége van."[110]

A többi tudósok közt, akikkel kapcsolatban állott, ott találjuk Schlözert, Grellmannt, a történészt és statisztikust, a magyar történettel foglalkozó Spittlert, a bölcselettörténész Buhlet, a történeti intézet igazgatóját, Gatterert, a szintén történész Girrtannert, továbbá a neki különösen kedves természettudósokat: a fizikus Lichtenberget,[111] a növénytudós Hof-

[105] Eichorn János Gottfried E., keleti nyelvész, teológus és történettudós (1752—1827). Göttingában művelődés- és irodalomtörténetet adott elő. Később tanára volt Körösi Csoma Sándornak is.

[106] Lichtenberg György Kristóf (1742—1799), göttingai természettudós, 1770-től a matematikai és kísérleti fizika tanára. Szatírikus írásai is maradtak fenn.

[107] A Göttingában 1797. január 19-én kelt, Arankához intézett levelet Csüry Bálint közölte: Magyar Nyelv XXV (1929), 258—62.

[108] Burchardt Jakab, *Hist. Bibl. Volfenb. Aug. Lip.* 1744. Tom. 1. p. 101. lit. 6. (U. o.).

[109] Sartorius György (Freiherr v. Waltershausen) történész 1765—1828 között élt. 1792-ben göttingai magántanár, 1797-ben bölcselettanár.

[110] Az Arankához írt, fent említett levélben.

[111] Lichtenberghez Gyarmathit személyes jó barátság fűzte. „Ezen tudós ember társaságát életem leggyönyörűségesebb paradicsomának tartom — Gyarmathi szavai hátrahagyott jegyzéseiben — egy nyavalyája végin tokaji borral gyógyítottam meg nagy gyönyörűségemre." (Szinnyei IV, 27.).

mannt,[112] az ásványkutató Blumenbachot. Külön kiemeli Spittler magyar történelmi előadását, melyet a maga nemében páratlannak tart. Már eljutott Mátyás király koráig. Érdemes magyar történetet lehet várni tőle. Gyarmathi negyedmagával rapiálja (gyorsírja), hogy semmi se maradjon ki belőle. Bár foglalkozik a Kant-féle bölcselettel, de nem érez különös tehetséget iránta. Kant bölcselete metafizicum, Gyarmathi pedig saját bevallása szerint rossz metafizikus volt egész életében. Sokkal többre becsüli Blumenbach természetrajzi és a „halhatatlan" Lichtenberg fizikai előadásait Kant sok fejezeténél. Lichtenberget állandóan (évek óta) hallgatja.

A tél sem akadályozza meg Gyarmathit abban, hogy a karácsony körüli szünetet fel ne használják néhány hetes thüringai kirándulásra. 1796. december 18-án indulnak útra és csak 1797. január 6-a táján érkeznek vissza Göttingába.[113] Utazásuk alatt huzamosabb időt töltöttek Erfurtban és Jénában. Útközben 18-án Heyligenstadtba, 19-én Düngelstädtbe, Langensaltzába, 20-án Gräfentonnába, majd Erfurtba érkeztek, ahol rövidebb megszakítással egy hetet tartózkodtak. Közben 22—24-én Jénában voltak, 25-én Weimarban, 26—27-én Erfurtban, 28-án Lindenbachban, 29-én ismét Weimarban, 30-tól Jénában voltak, az utóbbi helyt bizonyára huzamosabb ideig tartózkodtak, de a KL megszakadván év végével, pontos adatokat nem kaphattunk efelől. A fentebbiekből kitetszőleg Erfurt és Jéna között többször tették meg az utat. Gyarmathinak Göttingába való visszatérésük után írt beszámoló levelei összefoglalják az Erfurtban és Jénában tapasztaltakat. Mindenütt nyitott szemmel jár, és igyekszik minden érdemes látnivalót megszemlélni. Nem csupán egyéni tudásvágy és érdeklődés vezeti, hanem állandóan összehasonlítást tesz az itthoni állapotok és az előrehaladottabb németországi viszonyok között. Mint gróf Bánffy György[114] erdélyi kormányzóhoz írt levelében írja: „Valamennyiszer pedig e félékre (t. i. gyakorlati jelentőségű eszközökre és műszaki találmányokra) találok, mindenkor ezen gondolat ösztönözi szivemet: Vallyon ezt vagy amazt, jó volna-é, lehetne-é bé vinni Hazámba?"[115] Erfurtban több fontos ipari eszközt látott, melyet szeretne Erdélyben meg-

[112] Hofman G. J. a Gyarmathi közbenjárására megigérte Benkö József „Flora Transsilvanica" című kéziratának kiadását. Benkő, talán Gyarmathi bíztatására, elküldte a kézirat egyik másolatát Göttingába. (Gombocz Endre, *A magyar botanika története* 207.).

[113] Sajnos, a KL csak 1796. december 31-ig tartalmaz feljegyzéseket, folytatásának nem sikerült nyomára jutnom.

[114] Gróf Bánffy György erdélyi kormányzó (gubernátor), gr. Bánffy Dénes és Barcsay Ágnes fia, született 1747, megh. 1822. A Magyar Nyelvművelő Társaság elnöke is volt.

[115] Perényi (i. h. 42) közölte az 1797. február 19-én kelt levelet. Perényi elnézésből a levelet Aranka Györgyhöz intézettnek tekinti, pedig megszólítása így hangzik: „Kegyelmes Uram!"; Aranka címe „Méltóságos" volt. Gyarmathi ugyanakkor, vagy kevéssel később, 1797. máj. 25-i levelében Arankának is megírta mindezeket. Az utóbbi levélről tud Jakab Elek, Figyelő 1884. 346. l. Gyarmathi egyenesen a kormányzóhoz küldte levelét, az pedig a Nyelvművelő Társaság titkárának, Arankának; így maradt annak iratai között. A Társaság 1797-ben XXIV. ülésén tárgyalták a társaság elnökének levelét, amelyet küldött, mellékelve hozzá a göttingai könyvtár magyar vonatkozású könyveinek és kéziratainak (kétségtelenül Gyarmathi által készített) jegyzékét és értesítést arról, hogyan lehetne a wolfenbütteli hercegi

honosítani. Levelében a legfontosabbakat le is írja: „Egy oltsó Fahasító Furu, hozzávaló hoszszuko jukas srofjával együtt, melly két darab eszközzel, igen kevés erővel, tsak egy két furás és egy kevés puska por által akármelly temérdek, durva, götsös tőkét széljel lehet hasogattatni. Hogy effélére nagy szüksége vagyon Hazánknak, azt a Hunyad vármegyei, Kalotaszegi és Szilágyi nagy erdőkbe ezerenként elrothadott és soha emberi haszonra nem fordíttathatott nagy fák mindennap kiáltják. Sok hellyeken a lakósok a falú mellett hagyják elrothadni, az emberi (legalább az oktalan Paraszti) erőt feljül haladó elhasítású szép nagy fákat; és egy-két óránnyira mennek, a gyönyörű fiatal erdő, karomnyi fiatal szép fáinak könnyű levagdalására, és idő előtt való elpazérlására. Példa erre Gárdánfalva.[116] a Réz erdeje, a Meszes és más nagy erdők. Efféle eszközök tehát, az, Hazánkban is majd elkezdődő jó Erdő-Rendtartásra szükségképpen megkívántatnak, hogy azoknál fogva a Lakósokat, arra, amit eddig lehetetlennek tartottak, megtaníthassuk, és az erdő kiméllésre szoktassuk." — — „Egy 60 orsojú Gyapot fonó Machina, mellyen mindennap 3 font gyapottat lehet fonni. Beszéltem a Mesteremberrel Erfurtban, aki 100 R forintért azt meg tsinálná. Ennélfogva sok jó gyapot gyoltsot lehetne szőni Erdélybe." — — „Egy gyapot füsülő Machina, mellyen napjába két ember ötven hatvan font gyapottat megfűsül. Ennek ára 150 Rf. Ez is szükség az elsőhöz. Ezeken kívül még más két mesterségesebb Machinákra is találtam, mellyek minden előre való Nagygyába-megfonás nélkül (Vorspinnen) a jól fűsült gyapottat fonni kezdik. Ez mindenik meg fon napjában 8 Fontot. Az árrok 28 Arany." — — „Egy 1200 orsoju Gyapott fonó Machina, melly mikor egyszer munkába indulna, mindennap tsupa nyereséget 10 Rh. forintot hajtana a Munkásokra és Műhszerre tett költségeken kivül." „Ezeken kívül sok apróbb, de igen hasznos dolgok vagynak még Napló-Laistromomban, mellyek idővel mind Haza hasznára fordíthatók. Reménlem, más Országokban, még nevezetesebb dolgok is fogják figyelmetességemet magokra vonni, nevezetesen Angliában, Helvetiában s másutt.[117]

Erfurtban Dalberg herceg, a későbbi frankfurti nagyherceg szívesen fogadta az utazókat.[118]

Jénában szintén egy hetet töltöttek, de itt nem gyakorlati eszközök, hanem tudományos kérdések érdekelték Gyarmathit és a legtöbb időt tudós barátai körében töltötte. 1797. január 19-én Göttingában kelt és Aranka Györgyhöz intézett levelében[119] nagy lelkesedéssel beszél jénai barátai ról, főleg „ama régi idejű", „nagy Büttner"-ről. Egy hétig, naponta 3—4 órát töltött a 84 éves tudósnál, mégsem tudott betelni a vele való beszélge-

könyvtárban levő hasonló munkák jegyzékét megszerezni (ismét Gyarmathi útján). A XXVI. ülésben el is határozzák, hogy Gyarmathi Sámuelt kérik meg a wolfenbütteli magyar vonatkozású kéziratok jegyzékének elkészítésére (Perényi, i. h. 23. l.).

[116] Falu Szilágycseh közelében.

[117] IK. 1918: 42—3.

[118] Kállai szerint (200. l.): „Erfurtba a' Herczeg — később Frankfurti Nagyherczeg Dalberg jó szívvel fogadta az útazókat." — Dalberg Károly Th. A. M. lovag (1744—1817), konstanzi püspök, mainzi érsek, az utolsó mainzi választófejedelem, tudósok és írók támogatója.

[119] MNy. XXV (1929) 258—62.

téssel. Büttner nagy szeretettel fogadta, „látván, hogy vele egy gyökéren rágódom", tiszteletére lakását is kitakaríttatta s egész éjszakákon képes lett volna beszélgetni vele a világ betűsorairól, a különböző nyelvekről. Gyarmathi is sokat beszélt neki a magyar, oláh, cigány nyelvről. Büttner régóta készülő, de soha el nem készült soknyelvű szótárához a magyar és román nyelvről szolgáltatott adatokat és hazulról román nyelvtant küldetett a ma már ismeretlen nevű nyelvtudós számára. Büttner állandóan dolgozott, de munkáját sohasem tudta befejezni. Összehordta az anyagot, de más végzi be. Gyarmathi véleménye szerint Büttner munkájának bevégzője Rüdiger hallei tudós lesz, akit Gyarmathi szintén szeretettel emleget. Büttner terve az volt, hogy a világ minden szavát tizenhat kötetben adja ki. Az ötödik kötetben lett volna a magyar és rokon nyelvek szókincse.[120] Büttner a magyar nyelv rokon nyelveinek a finn-ugor nyelveket tartotta. Gyarmathi nyelvészeti munkásságának méltatói között egyöntetű az a vélemény, hogy Gyarmathira a göttingai Schlözer és Gatterer mellett az öreg Büttnerrel folytatott beszélgetések voltak a legnagyobb hatással és az „Affinitas" létrejötte is e kapcsolatnak köszönhető.[121] Gyarmathi maga rendkívül szívén viselte Büttner műveinek sorsát, s mikor Büttner kiadójára, a weimari Bertruchra panaszkodott, hogy három éve nem nyomtatta ki négy összehasonlító tábláját, Gyarmathi Bertruchot Weimaron átutaztában személyesen felkereste és Büttner könyvei ügyében vele tárgyalásokat folytatott. Bertruch azonban felvilágosította Gyarmathit, hogy öreg tudós barátja soha semmit sem fejez be. Gyarmathi megígérte, hogy nem hagyja nyugton Büttnert, addig ír neki, míg végre szül valamit. Büttner megajándékozta Gyarmathit két értekezésével, az egyik a sok nyelvű szótárt bevezető értekezés volt.[122] A német tudósok közül az utazó Forstert,[123] a természettudós Batschot és Plattnert[124] említi Gyarmathi, mint akiket szeretne Göttingába telepíteni. „Ha Forstert, Batsot, Büttnert, Rüdigert, Plattnert Göttingába tehetném, nem Paradicsomban, hanem mennyországban élnék."[125]

Arankához szóló levele elárulja, a nyelvészeten kívül más irányú terveit is. Arra készül, hogy kiadja Kőrösi Györgynek, korán elhalt[126] egykori enyedi tanárának kéziratban maradt művét, Magyar- és Erdélyország latin

[120] I. h. — „V. füzet Ungrisch 22 filiaival illy renddel: 1. finn, 2. észt, 3. karéliai, 4. Olonetziai, 5. Észak lapp, 6. Dél lapp, 7. Keleti lapp, 8. Permis, 9. Zürjén, 10. Mordvin, 11. Moksanis, 12. Cseremisz, 13. Votják, 14. Vogul Tchu-lijm körül, 15. Vogul Werchoturja körül, 16. Vogul Tcherelijm körül, 19. Osztják Narymszk körül, 20. Osztják Juga körül, 21. Lumpokol osztják, 22. Vaszjuga osztják. VI. füzet. Szamojéd."

[121] I. h. — A levelet közlő Csüry Bálint hozzáteszi magyarázatul, hogy Gyarmathira Schlözer és Gatterer mellett az agg Büttnerrel folytatott párbeszédei voltak nagy hatással. Ugyanígy említi Kállai is (198. l.) mint az Affinitas létrejöttének egyik elősegítőjét.

[122] E két értekezést küldhette el 1799-ben Gyarmathi Arankának. Címüket közli Perényi i. h. 58. l.

[123] Forster János Reinhold (1719—1798.) természettudós és nagy nyelvtehetség. 1780-tól Halléban természetleírást adott elő. Cook-ot, a világhírű utazót többször kísérte el utazásain. 17 nyelvet beszélt.

[124] 1796. február és március havi lipcsei tartózkodása alatt ismerte meg.

[125] MNy. XXV (1929), 258—262.

[126] 1771-től tanár Nagyenyeden; meghalt 1780-ban.

históriáját. Megkérdi erre vonatkozólag Aranka véleményét, hogy szükségesnek látja-e a mű megjelenését? A mű kiadásáról szóló tudósítás az 1796. év vége felé a Bécsi Magyar Merkuriusban jelent meg,[127] de a kiadásból, kellő számú jelentkező hiányában, nem lett semmi. Gyarmathi Engellel is levelezett ebben az ügyben és Engel örömét fejezte ki a mű megjelenése fölött.[128]

Salzmann nevelési elvei is érdekelték, foglalkoztatták. A közvélemény megoszlott Salzmann tanításának jelentőségét illetőleg: voltak, akik dicsérték, voltak akik gyalázták. Gyarmathi egy góthai tanácsossal beszélgetett, aki szintén gyalázta. Ezzel szemben távoli országokból hoznak hozzá tanítványokat, pl. Svédországból, Dániából, sőt Oroszországból is. Gyarmathi „nagyérdemű embernek" tartja. Megemlíti, hogy a Lenz által küldött levél nem jutott el Ihréhez, a svéd nyelvtudóshoz, mert közben Ihre meghalt. Megjelent ellenben egy svéd újságban és Gyarmathi várja, hogy egy svéd tudós vegye fel vele a levelező kapcsolatot a lapp nyelvről. „Nagy örömömre esnék, — írja Arankának —, ha Északig benyulhatnék író kezeimmel. Addig futtatja az ember az eszit, amíg él, azon túl pedig hol dolgozik? Vagy nyugszik? Még Kant is kérdi."[129]

Ebbe az időszakba esik egy ásványgyűjtemény összeállításával és ezzel kapcsolatosan ásványi művekkel való foglalkozása is. Az ásványgyűjteményt, melynek megszerzésével és összeállításával gróf Bethlen Gergely, a nagyenyedi kollégium gondnoka bízta meg és amelyet a gróf a kollégiumnak szánt ajándékba, a J egyik bejegyzése szerint[130] 1796. november 20-ára összeállította és le is küldte a grófnak. Az ásványok ára összesen 130 Rflt tett ki. Ezt az összeget ugyancsak a J-ben található feljegyzések szerint csak 1798-ban kapta meg közvetett uton Gyarmathi, de nem a gróftól, hanem az egészet a kollégiumtól.[131] Az ásványokat hazulról hozott aranyércekért cserélte és értékelte fel. Maga gróf Bethlen Gergely is szenvedélyes gyűjtő volt, főként drága ékszereket (pixisek, gyűrűk), de köveket és érceket is gyűjtött.[132] Számára Gyarmathi egy 79 Rforint értékű „Heliotrop Pixis"-t szerzett és küldött. A gróf 60 Rforintra becsülte és annyit is fizetett érte. Gyarmathi ásványtani tudományos kérdésekben Benkő Ferenc nagyenyedi tanárral levelezett. Gyarmathi Blumenbach göttingai professzor ásványtani rendszerét, sőt talán a megfelelő magyar műszavakat is, leküldte Benkőnek, aki »Parnassusi időtöltés« című könyve hatodik darabjában az új rendszert ismertette és az új ásványneveket magyar megfelelőikkel együtt közölte, megemlítve a küldő dr. Gyarmathi nevét. Ugyancsak Benkő Parnassusi időtöltése hetedik darabjában ezt olvassuk a kollégiumi ásványgyűjtemény-

[127] Bécsi Magyar Merkurius, 1796. évf. 99. számában.

[128–9] Aranka Györgyhöz intézett levél: MNy. XXV (1929), 258—62.

[130] A J. utolsó előtti lapjainak egyikén: „Gr. Bethlen Gergelynek leküldött Specificatiom 20 Nov. 1796."

[131] Uo., nehány sorral alább: „NB. A' Fellyebb emlitett 130 Rf (Minerák árra) még a'kor nem volt ugy intézve, hogy a Collegium fizesse, hanem a' Grof; de már most az egész summát egyedül a' Collegium fizette ki."

[132] Benkő Ferenc, *Parnassusi időtöltés*. 1794. Hatodik darab. (1800) 12. lapja szerint gróf Bethlen Gergely kő- és ércgyüjteményét még Szebenben kezdte gyüjteni. A nagyenyedi kollégium ritkasággyüjteményét gyarapította „Drága Pixiseknek, Gyürüknek és Értzeknek gazdag Collectiojával". Benkő a Parnassusi időtöltés VII. darabját neki ajánlta.

ről: „Ujabban (t. i. 1797 tájt) a' D. Gyarmathi Sámuel fáradozása által, vásárlott a' Collégium 330 Rhforint árru Collectiot, mellyet láthatni a' Museumban illy rendel ki-rakva:

a) A' Werner Collectzioja 200. appró darabokból, mellyek igen szépek, és a' Tanulo Ifjuság számára készittetett, melynek árra 24 Rh-forint, és egész Európába széllyel vitetik ezen az árron, lehet találni Freybergbe a' nevezett Bányász Inspector Urnál.

b) A' Voigts Collectzioja, illyen Tzim alatt: Voigts Gebirgsarten 60, appró darabok, mellyek mind kőszikla nemek, az árrok 16 Rh-forint.

c) A' fenn tisztelt Doktor Ur vásárlása 425 Darabok, azokon kivül, a' mellyek azon egy Nemben több számmal-is vagynak: Ezek között igen sokak a' válogatott, ritka szép és drága Darabok, és az ujonnan nevezett Kövek és Értzek is, tsak nem átallyában, meg-vagynak, mellyek a Blumenbach, Emmerling, és Widenmann Minerologiájokban neveztetnek, mellyek Nemek és számok szerint Katalógusokban, és mása Jegyző könyvekben-is fel-vagynak irva" (i. h. 91—2).

Ezekre vonatkozólag Gyarmathi a J-ban a következőket írja: „A. Verner. 200 darab stufája, a' Voigt 60 darabja, a Manzfeldi 24. a' Harzi 34. darab, a sok Steinkohl és Heinbergi darab, és a kettős Botanica Collectio — mindegyütt '75 Rf. 10 Luidor".

Nyomát találjuk Gyarmathi feljegyzéseiben annak is, hogy az enyedi kollégium érdekében más munkát is végzett. Levelet fordíttatott le, valószínűleg angol nyelvre és küldött postán Anglia felé, a kollégium „Gyps Abdruckjai Catalogussának leiratására" adott 7 Rf 30xt.[133] Benkő Ferenc könyvében a természetrajzi gyűjteménnyel kapcsolatosan említés esik ismét Gyarmathiról.[134] A gyűjteményben van „egy volumen Tengeri Plántákkal, D. Gyarmati Sámuel Urtól, 36." Máshelyütt ezt írja: „A' Plántákországából vagynak VIII Foliánt Herbáriumok vagy Füves Könyvek. a) Az elsőben vagynak Tengeri-plánták fel-varva 34. darab, mellyek közzül némelyek a' napkeleti Indiákról valók, és igen ritkák, különös tulajdonságok pedig, hogy erős sós vizbe bé-ásztatva, mind annyiszor meg-élednek."[135]

Sajnos, Gyarmathi nevelő kollégiumának juttatott értékes ásvány- és növénygyűjteményei az 1848-as pusztuláskor nyomtalanul megsemmisültek.[136] Azok, akik az iránt érdeklődnek, hogy az ásványgyűjtemény milyen darabokból állott, hozzávetőlegesen összeállíthatják az ásványok névsorát a Gyarmathi J-ből, ahol ő „Tulajdon szükségeimre tett költségem, még elindulásom előtt kezdve" felirattal ásvány és egyéb vásárlásait, műszerek beszerzését pontosan feljegyezte (L. Függelék.).

Gyarmathi, mint ásványgyűjtő és ismerő, — mint fentebb láttuk, — nemcsak gróf Bethlen Gergelylyel állott kapcsolatban, hanem a nagyenyedi kollégium tanárával, Benkő Ferenccel is. Benkő Ferenc már nagyszebeni lelkész korában foglalkozott az ásványok gyűjtésével, később enyedi professzorként is sokat foglalkozott ásványtani kérdésekkel és gyűjtéssel. Blumenbach, Emmerling, Widenmann és Abbé Estner rendszereit ismer-

[133] A J. egyik feljegyzése szerint.

[134—5] *Parnassusi időtöltés* VII. darab (1796-ból, de csak 1800-ban jelent meg „Enyedi ritkaságok" címmel) 50, 72—3.

[136] Elekes Viktor nagyenyedi rektorprofesszor szóbeli közlése.

tette, akik közül az elsőt (és valószínűleg a többieket is) Gyarmathi közvetítésével ismerte meg.[137] Benkő Ferenc e kérdésekkel foglalkozó művében az ásványtani szakkifejezések magyar megfelelőit is felsorolja. Nem lehetetlen, hogy ezek a magyar kifejezések a szakkifejezéseknek magyarul való visszaadására mindig törekvő Gyarmathitól származnak.[138] Ime egy néhány: Hiacint = veres sárga topáz vagy rubint. Schörl = fattyúgránát. Eisenkiesel = vasas kovakő. Heliotrop = veres cseppes zöld jáspis. Katzenauge = macskaszemopál. Feldspath = békasó. Lepidolit = barackvirágkő. Bleyglanz = tündöklő feketeónérc, stb.

Ha azt kutatjuk, hogy Gyarmathinak az ásványok iránti érdeklődése honnan származik, kolozsvári diákkoráig jutunk vissza. Valószínűleg erre is, mint a nyelvészeti tanulmányokra, tanára, dr. Pataki Sámuel adhatta az indítást, ki szép kő- és ércgyűjteménnyel is rendelkezett.[139]

Ugyanebben az időben a növényritkaságok és általában a növények iránt is érdeklődött, amint azt az utazásai leírásában észrevehetjük. E természettudományi ágak iránti érdeklődése alapján választották meg a jénai természettudományi társaság tagjának az 1798. év folyamán. (Societas Naturae Curiosorum Jenensis.)[140] Erdélybe visszatérve ritka növényeket honosított meg. Naplójából fennmaradt idézet szerint „Göttingából én hoztam Erdélybe legelébb a' sárga krumplit, az úgy neveztetett Zucker krumplit, mely mind a' Luftballonnál, mind az első magyar tragoediánál becsesebb tárgy előttem."[141] Hagyatékából pedig 200 darab kézi festéssel színezett, szakszerű növénytani kép maradt fenn tekercsszerűleg felgöngyölítve. A könyvtárában is számos növénytani munkát találunk. Gyarmathi ásvány- és növénytani érdeklődése jellegzetes vonása annak a széleskörű és sokoldalú érdeklődésnek, amely Erdély ezidőbeli tudós egyéniségeiben feltalálható.

[137] Benkő, *Parnassusi időtöltés* VI. darab. 1800. III. rész. 45—68. l. A 69. l.-tól kezdve felvett Toldalékokban (a 27. rész bevezető szavai) jelzi, hogy az ásványtani rendszert Gyarmathi küldte le neki még régebben Göttingából.

[138] Zilahi tanársága alatt a bölcseleti szakkifejezéseket magyarul tanította.

[139] Benkő, *Parnassusi időtöltés* VI. darab 8. l.

[140] Az Affinitas címlapján: „nec non Societatis Naturae Curiosorum Jenensis socio".

[141] Kállai, i. m. 202. és utána Szinnyei IV, 28. — A Kisszántói Pethe Ferenc által Bécsben kiadott Nemzeti Gazda című folyóirat 1814. évfolyama II. kötetében a 109—10. lapon egy névtelen cikkben ez áll: „*Sárga krompli* Erdélyben, 's annak különös *elszaporitása*' módja. — Kolo'svárról, Júl. 25. 1814. — Nállunk 1798-ig tsak két fajta krumpli volt ismeretes, ú. m. a fejér nagy lókrompli, és a' hosszúkó (hoszszúkás) veres krompli. Abban az esztendőben hozott O. Dr. Gyarmathi Sámuel Úr Göttingából két újj, és akkoráig nálunk esmeretlen fajtákat: a' *tzúkor-*, és *levesbevaló* fajtákat: mellyek sárga szinüek lévén, sárga kromplinak nevezték. Mikor Göttingában a' fejér lókrumplinak vékája négy garas volt, akkor ama' két más fajta element egy talléron: méltán, mert ezek amannál, embernek minden tekintetben jobbak; és Dr. Gyarmathi Úr, több hasznot tett Nemzetének 's Hazájának, mikor ezeket az egynehány földi magyarokat (jegyzésben javitva: mogyorókat) közinkbe hozta, mint mikor egy 387 lapból álló deák nyelven irt könyvben, a' magyar nyelvnek a' finnusnyelvel való atyafiságát mutogatta Dr. Beregszászi Pál Úr ellen. — Ez a' ditséretes sárga krompli, ma az egész hazában közönségessé lett, a' Dr. Gy. Úr által hozott 5 vagy 6 darabból, és a' kiknek a' lókrumpli nem fér az inyekhez, a' sárgát kivánva eszik." A cikkhez írt jegyzetek szerint Keszthelyen már 1798 előtt tíz évvel elég ilyen krumpli volt, többek közt Ranz kömüvesnek.

10.

AZ 1797. ÉV MÁRCIUSÁTÓL AZ »AFFINITAS« MEGJELENÉSÉIG

1797. március 11-én 2000 Rf érkezett Gyarmathi kezeihez gróf Bethlen Elek költségeire.[142] Ezzel az összeggel ismét útra indulhattak. Utazásuk pontos tartamáról nem sikerült adatot találni, de a legnagyobb valószínűség szerint utazásuk március közepétől május közepéig tartott. Most már nem német területeken utaztak, hanem kívül ezeken. E nagyobb arányú utazás költségei is tekintélyesebbek voltak az eddigi kiadásoknál. A fentemlített 2000 Rf nem volt elég. Április 11-én Zeyk János útján váltóra 650 Rft vettek fel Bécsből.[143] Sajnos, erről az érdekes, hosszabb útról csak nehány adat maradt fenn. Gyarmathi Napló-Laistromából, ezen az útján vezetett külön naplójából Kállai Ferenc idéz részleteket s ez ad valamilyen tájékoztatást.[144]

Hamburgon keresztül utaztak Dániába. Hamburgban Reimarusnál ebédeltek. Gyarmathi úgy találta, hogy ez a tudós arcvonásaiban egykori kolozsvári professzorához, dr. Pataki Sámuel orvoshoz hasonlít. Megismerkedtek itt Büschsel és Nemnichkel is. Dánia fővárosában, Koppenhágában megtekintettek minden nevezetességet és érdekességet. „Különösen tsudálkoztak az ott lévő gőzmachinán, mely két nagy hámorpörölyt, három fuvót, négy öt rendbeli drót és pléh húzó cilindereket hajtott.

Egy Obeliskuson, mely az örökös jobbágyság' eltörlésének emléke, ilyen két lelkes fel-írás van Dán nyelven:

„A' Király' parancsa, hogy szünjön-meg az örökös jobbágyság, a' hony-törvényeknek rendbeszedetteknek és foganatosoknak kell lenni, hogy a földmives bátor, felvilágosodott, szorgalmas és jó ember 's így bóldog polgár lehessen." más

„A' Király általlátta, hogy a' törvényes polgári szabadság hazaszeretetet, pallérozódást, szorgalmat és boldogságra reménységet gerjeszt fel."[145]

Találkoztak ugyanott Spenglerrel, „a' mesterségi tár" (művészeti gyűjtemény) felügyelőjével, aki a dán földön tartózkodott magyarországi eredetű művészekről, a többek között Kupeczkiről és Őserről elismeréssel nyilatkozott, hozzátéve, hogy Magyarország nem tudja őket megbecsülni. Örömmel jegyezte fel Gyarmathi, hogy „északig mindenütt" nagy tiszteletnek és szeretetnek örvendenek a magyarok és úgy emlegetik őket, mint a „hűséges magyar nemzetet" (Getreue ungarische Nation).[146] A Gyarmathi

[142] A J 5. beírt lapján: 1797ben 11a Martii. Küldött M. Katona Úr a' B. E. Öreg Gr. Escója rendelésiből Bétsig Scheidlinhoz; ö pedig Göttingáig 2000. Kétezer Rforintokat, mellyekből Scheidlin 20 Rf. Alberti pedig 60 Rf. huzott el Procento képibe. Jött tehát kezemhez. Rfl. 1920."

[143] Uo. nehány sorral alább: „1797ben 28a May. Küldött második rendbe M. Katona Ur, Kolosvárrol, Zeyk János Urfi által 2000. Kétezer Rforintokat, mellyekből pénzül 1350 Rf. adott kezembe. Vexel levélbe pedig küldött Bétsből Zeyk János Urfi 650 Rfot, elöre, még 11a Aprilis."

[144] Kállai, *i. m.* 200—1. — Szinnyei, *i. m.* IV, 26.

[145—6] Kállai, *i. m.* 201.

életével foglalkozók — Elekes, Somogyi, Both[147] — azt állítják, hogy Dánián kívül Svédországban is tettek utazást, de erre nézve közelebbi igazolást nem találtam. Hihető, hogy Gyarmathi, aki svéd tudósokkal már addig is keresett kapcsolatot és folytatott levelezést, hacsak tehette, pártfogoltjával Svédországot is felkereste, hiszen előzőleg Schlözer professzortól nemcsak dánul, hanem svédül is tanult.[148] Ő maga, Göttingából Arankához hónapokkal később írt levelében csak koppenhágai útjukról ír.[149] A Koppel-Wirtschaft-ot (művelési mód), tengert és a Büschingből látott három (csak három és nem több) szigetet említi. Utazásukból 1797. május közepén térhettek haza. [150] Hazatérésük után nevezetes esemény történt, amely gyökeres változást idézett elő Gyarmathi helyzetében és munkájában sem maradhatott nyom nélkül. A gondjaira bízott ifjú gróf Bethlen Elek Gyarmahi ellenzését figyelembe sem véve, 1797. május 23-án házasságot kötött Platow Vilmával, egy előkelő katona-család nőtagjával. A grófnőről maga Gyarmathi ezeket írta: „A Grafnénk jeles, kellemetes, magát szerettető, tanult, 16 Ahnenekből származott. Atyja Obester, annak báttya Generális. Pénz? Vagyon. Jó volna, ha egy feleség se hozna a házhoz vagyont, mert úgy feleségnek s nem Dominának állana."[151] Az ifjú gróf tanulása, ha a helyzetkívánta változásokkal is, de tovább folyt. Valószínű azonban, hogy a családilag lefoglalt tanítványa mellett Gyarmathi több időt szakíthatott magának tudományos munkára, s így az 1797. év második és az 1798. év első felében dolgozhatott élete főművén, az „Affinitás"-on.

Az első nyelvészeti munkája, az „Okoskodva tanito Magyar Nyelvmester" elkészítése óta folyton ébren levő nyelvészeti érdeklődése németországi tartózkodása alatt állandó tápot és ösztönzést kapott a vele kapcsolatba került német tudósok részéről. A körülmények is kedveztek. A göttingai híres könyvtárban értékes és ritka szakkönyveket kaphatott és ideje is volt felhasználásukra. A kínálkozó alkalmat nem is hagyta kihasználatlanul. A munka megírására ösztönző tudós barátai közül elsősorban a göttingai Schlözert, azután a jénai Büttnert kell kiemelnünk. Kimutathatólag a legnagyobb hatással ez irányban az előbbi volt reá. Schlözer Ágost Lajos,[152] az északi népek és az orosz birodalom történetének nagytekintélyű ismerője 1769—1804 között a göttingai egyetem poli-

[147] Somogyi Jenő, *i. m.* XII. — Both I., *i. m.* IX.

[148] „Tanúlta... Schlöttzertől a' svekus és dán... nyelveket". (Kállai, *i. m.* 198.)

[149] Aranka Györgyhöz írt levele kéziratban, a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában Magyar irodalom. Levelezések 4-rét 2. A levél Göttingában kelt 1798. június 14-én, de tollhibából 1788-at írt Gyarmathi.

[150] A KL utolsó lapján levő 1797. évi bejegyzés szerint: „27. Májusba kezdett főzni Páskálné Hámburgból lött hazajövetelünk után."

[151] Ugyanabban a levélben. Az utolsó mondatban mintha saját szerencsétlenül sikerült házasságának keserű tapasztalatát foglalta volna össze Gyarmathi.

[152] Schlözer Ágost született 1735. július 5-én, meghalt 1809. szeptember 9-én. Művei: Allgemeine nordische Geschichte, Halle, 1772. Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, Göttingen, 1795. Ez a műve nagy vitát idézett fel, mert irántunk elfogult és igazságtalan volt, de vizsgálataival a magyar östörténelem tisztázását bizonyos pontokon elősegítette. Nagyhatású 1776—1782-ben közzétett levelezése: Briefwechsel. Életrajzát fia: Keresztély írta meg 1828-ban.

tikai tanszékének volt tanára.[153] Schlözer a finn-ugor rokonságot kétségbevonhatatlannak tekintette, főművében idevonatkozó tanulmányainak eredményeit közölte is, sőt közzétette történettudós társának, Fischer János Eberhardnak szibériai szótára vogul és osztják részét is.[154] Állásfoglalása egész iskolát teremtett Göttingában. Ezzel a férfiúval került Gyarmathi közelebbi kapcsolatba. Kezdetben meg akarta cáfolni Schlözer felfogását, de végül is meghajolt érvelése előtt és feladta régi, hazulról hozott álláspontját.[155] Sőt tovább ment. Vállalta Schlözer gondolatainak továbbfejtését és tudományos igazolását, a finn-ugor nyelvek egybevetésének munkáját. Tette ezt abban a meggyőződésben, hogy ezzel a magyar nyelvtudomány megingott hitelét is helyreállíthatja. Schlözer munkájában sok jó tanáccsal és útbaigazítással látta el, tanította a svéd és a dán nyelvre. Az ő tanácsára cserélte ki a lapp szót a finn névvel műve címében és szövegében is.[156]

Gyarmathinak Büttnerrel, az öreg jénai nyelvtudóssal való gyakori személyes és levélbeli érintkezését már tárgyaltuk. Példája ösztönző, de egyúttal — halogató természete miatt — figyelmeztető hatással is volt Gyarmathira. Ő céltudatosabban dolgozott és véghez is vitte munkáját.

A nyelvtudománytörténet művelői szerint Gyarmathi ez időtájt levelezésben állott Porthan Henrik Gábor turkui egyetemi tanárral, aki tudott magyarul is és a finnugor szóegyezéseket is tanulmányozta.[157] Ugyanebben az időben más irányú, de munkájával kapcsolatos nyelvtanulásáról is tudunk. Egy magyarországi eredetű, Stojkovits nevű teológustól oroszul tanult, Canzlertől (vagy Cantalertől?) pedig angolul.[158]

A mű 1798-ban készült el és 1799-ben Göttingában Dietrich János Keresztélynél jelent meg. Címe és alcíme: AFFINITAS LINGVAE HVNGARICAE cum lingvis fennicae originis grammatice demonstrata. — — Nec non Vocabvlaria dialectorvm tataricarvm et slavicarvm cvm hvngarica comparata. Avtore Samvele Gyarmathi etc. — —[159] A mű egész terjedelme a függelék nélkül XXVI + 380 l.

Könyvének megjelenésében nagy segítségére volt Lichtenberg professzor, aki Gyarmathit nagyon szerette. Gyarmathi így nyilatkozott róla: „Ezen tudós ember' társaságát életem' leggyönyörűségesebb paradicso-

[153] Az alábbiakban Zsirai Miklós „Finn-ugor rokonságunk" című összefoglaló művének idevonatkozó részleteit követem.

[154] Fischer J. E. 1756-ban készült és 1770-ben Schlözer által kiadott műve *(De origine Ungrorum)*.

[155] Beregszászi Pál „Über Ähnlichkeit der Hungarischen Sprache mit den Morgenländischen" című művében kifejtett felfogást képviselte addig.

[156] Mint tudjuk, Sajnovics János (1733—1785) 1770-ben megjelent művének még ez volt a címe: *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse.*

[157] Porthan Henrik a XVIII. század második felében élt, a latin nyelv, irodalom és ékesszólás tanára volt. Zsirainál (351. l.) utalásokat találunk a két tudós kapcsolatát megvilágító forrásokra és tanulmányokra, de ezeket nem volt módomban olvasni.

[158] Kállai, *i. m.* 198.

[159] Az általam használt példány Gyarmathi saját példánya volt, jelenleg a zilahi református Wesselényi-kollégium tulajdona. Nagykönyvtári száma: II. 401. — A kollégiumi példányból a harmadik függelék (Schlözernek Gyarmathihoz intézett levele) hiányzik.

mának tartom. Egy nyavalyája' végin tokaji borral gyógyitottam-meg nagy gyönyörüségemre."

Művéért még annak megjelenése előtt megválasztották a göttingai tudós társaság tagjának. Európai hírre tett szert. A híres párisi nyelvtudós, Sylvestre de Sacy, 1799. január 13-án kelt levelében[160] nagy elismeréssel ír neki művéről, Dobrowszky, akit már Prágából ismert Gyarmathi, a jénai tudományos folyóiratban[161] ír róla elismerő bírálatot és Gyarmathit egy jó magyar szótár készítésére biztatja, a Szentpétervárt lakó Koch kollégiumi tanácsos 1798. július 26-án ír[162] hosszú levelet Blumenbach göttingai professzornak, amelyben nagy elismeréssel szól Gyarmathi érdemeiről. E levelet Blumenbach a következő megjegyzés kíséretében küldte el Gyarmathinak: „Carissimum Gyarmathi salvere jubet Blumenbach die 10-A Xbris. 1798."[163] Ugyancsak Isaac Sylvestre de Sacy[164] a legelső francia tudományos folyóiratok egyikében írt azt „Affinitas"-ról részletes ismertetést és elismerő bírálatot.[165] Azóta az európai nyelvtudósok legkiválóbbjai[166] értékelték Gyarmathi jelentőségét, hatása pedig a finn-ugor nyelvészetre maradandó lett.

Azalatt az idő alatt, míg munkáján dolgozott, kevesebb ideje jutott másirányú érdeklődése táplálására. Széleskörű levelezését, ha némileg csökkentve is, de folytatta; ezekben a levelekben is inkább a saját munkájáról számol be. Talán erre az időre esik Benkő Józseffel való levelezése is, Benkő „Flora Transsilvanica" című kéziratának Hofmann G. J. göttingai tanár által igért kiadásával kapcsolatban.[167] Írt 1798. február 18-án Göttingából levelet Engel János Keresztélyhez.[168] E levélben közli, hogy bevégezte munkáját, „mellyben a Lapponok és Finnusok nyelvének hasonlatosságát, nem tsak vocabulariumból, hanem azon nyelveknek Grammatica és Syntactica tulajdonságaiból, oly bövönn megbizonyitottam, hogy a munka in folio 100 pagina. Ezt megmutatván Prof. Schlözer Urnak megszerette, és

[160] A levél francia szövegét egész terjedelmében közli Kállai *i. m.* 198—9. lapján.

[161] Jenaer Litteratur-Zeitung 1799. 214. szám; Kállai, *i. m.* 199. lapján utal reá.

[162] Kállai, *i. m.* 199.

[163] Kállai, *i. m.* 199—200. — Kochot magyar származásúnak, tátrai születésünek mondja. Az egyébként is fontos levelet (szó esik benne a magyar nemzet nevéről, oroszországi átvonulásáról) Kállai a Tudományos Gyüjteményben kívánta leközölni. Tudtommal a közlés elmaradt.

[164] I. Sylvestre de Sacy 1795-től kezdve a párisi École des Langues Orientalesban az arab nyelv tanára volt.

[165] Cikke a Magasin encyclopédique ou Journal des sciences, des lettres et des arts, par A. L. Millin (IV. année, tome sixiéme) (Paris An VII—1799. 85—95) jelent meg. A Donner Emlékkönyvben Teza olasz tanár ismertette (Teza, Intorno all' Affinitas del Gyarmathi. SUS. Aik. XXIII/21.). Sacy kiemeli, hogy Gyarmathi műve nemcsak szóegyezéseket állapít meg, hanem grammatikai hasonlóságokat is mutat ki. Érdekes bíráló megjegyzései után megállapítja, hogy módszeres, sőt valósággal klasszikus mű „az irodalomnak ez ágában" (Kertész Manó, A magyar nyelvösszehasonlítás kezdőkorából: MNy. III (1907), 63—65.).

[166] Müller Miksa, Gabelentz György, Sanfeld-Jensen, Thomsen Vilmos. L. erre vonatkozólag Zsirai összefoglaló művét. Gabelentz nevezte el Gyarmathit, aki szerinte megelőzte Raskot és Boppot (Szinnyei, 27. l.), az összehasonlító nyelvtudomány atyjának (Both, i. m. X.).

[167] Gombocz Endre, A magyar botanika története 207.

[168] Közli Kubinyi Ágoston a Magyar Akadémai Értesítő 1855. 68—3.

hogy egy Historica Praefatiot fog elibe irni, nekem intézett levél formájában, meg igérte. Még többet is tselekedett, mert gazdag Thekájából adott ki négy nevezetes Grammatikát és azokhoz tartozó Lexicont, és Bibliákat is, mellyeknek segedelme által már most, a fellyebb emlitett két nyelven kivül megvizsgáltam az Estland (Esthonica), Votják, Tsuvas és Tseremisz nyelveket. Kaptam ezeken kivül némelly Utazókbol a Mordvin, Permiai és Szirjén nyelvekből is tsupa vocabulariumokat. Már mind ezekkel is a' télenn annyira elkészültem, hogyha kinyomattathatnám, 15 vagy 18 árkusra felmenne nyomtatásba a munka."[169] Feltárja Engelnek, hogy göttingai nyomdász húsvét előtt egy se vállalta a kiadást, húsvét után is csak úgy vállalják esetleg, ha fizet a nyomtatásért. Engel tanácsát kéri, hogy Bécsben nem lennének-e kedvezőbb kiadási feltételek a mű kiadása számára. Azért is írta munkáját a göttingai tudósok tanácsára latinul és nem németül, hogy több nemzetbeli tudósok olvashassák. Kéri, hogy Engel szerezzen neki nyomdászt, aki ha lehet, valami honoráriumot is ad. Ha ilyen „nem akadna, ingyen is tsak odaadnám, magam pedig fizetni se elégséges, se igen hajlandó nem vagyok." Kérése nem járt eredménnyel, úgy látszik, a bécsi könyvkiadók sem voltak hajlandók még ingyen se kiadni. Végre is a göttingai Dieterichnél adta ki.

Több levéllel kereste fel ebben az időben Aranka Györgyöt. Levelei rendszerint válaszok voltak Aranka leveleire. Aranka 1798. január 10-én kelt levelére 1798. június 14-én válaszol.[170] Panaszkodik a levélváltás lassúsága miatt. Reméli, hogy még kap levelet Arankától elindulásuk előtt. Panaszolja, hogy előző márciusban a wolfenbütteli könyvtár leírását küldte el,[171] és nehány recensiot, de Passautól a postát visszaküldték. A küldemény nagy terjedelmű volt (húsz koncz papiros).[172] Ismerteti Lichtenbergnek munkája körüli segítségét. Megemlíti, hogy a göttingai könyvtár leírásáról és a gazdasági gépekről írt levelére a gubernator, gr. Bánffy György nem válaszolt. Egy Diedrich nevű szász akadémistától Büttner Máter és Filiait leküldte. Küldött belőle Benkő Ferencnek is Enyedre. Nemnichet jó barátjaként említi. Szomorúan számol be Kőrösi történeti műve kiadásának a részvétlenség miatt való elmaradásáról. „Nemzetünk e részben szörnyű rest, nem akarja az írókat segiteni, kiknek pedig nincs pénzek. Én legnagyobb gyönyörüséggel dolgoznám rajta, de felkopnék az állam." „Nekünk otthon elég, ha mindennap megjár a 14 tál étel."[173] Ő krumplival él. Érinti levelében az Engel—Schlözer vitát.[174]

[169] Kubinyi fentemlített közlése szerint.

[170] A M. Tud. Akadémia kézirattárában akadtam reá a dolgozat készülése közben elhúnyt dr. Török Pál főkönyvtáros úr szíves segítségével. A levél keltezésében tollhiba van: 1788 helyett helyesen 1798-at kell venni. A levél jelzése: Magyar irodalom. Levelezések. 4-rét. 143. sz. 33. t.

[171] Ezzel 1797-ben, a társaság XXVI. ülésén bízta meg Gyarmathit az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság (vö. Perényi, i. h. 23.).

[172] Ezt hazaérkezte után Kolozsvárról 1799. február 14-én küldte el Arankának (vö. Perényi, i. h. 43.).

[173] Jancsó Elemér, Gyarmathi Sámuel (Egy nyugatjáró erdélyi magyar tudós tragikus pályafutása). Láthatár XI, 193—4. — Itt mondok köszönetet Jancsó Elemérnek nehány szíves szóbeli útbaigazításáért.

[174] E vita úgy keletkezett, hogy Schlözernek az erdélyi szászokról írt, magyar szempontból elfogult munkáját Aranka megbírálta (vö. Jakab Elek, Aranka György és az erdélyi nyelvmüvelő és kéziratkiadó társaság: Abafi-féle Figyelő 1884: 171.). A bírálat névtelenül eljutott Schlözerhez, aki Engelt vélvén szerzőnek, ellene támadt haragjában.

Jelzi, hogy ő nem avatkozik bele, mint „szegény göttingai tanuló" nem tartja magát méltónak. Nem is tehette, mert Schlözernek sokat köszönhetett és Engellel is barátságban volt, s azonfelül tudta, hogy Engel ártatlan. A koppenhágai útról írt és a gróf Bethlen Elek házasságával foglalkozó rész után a hazaindulás akadályait sorolja fel, háborús híreket közöl; végül leírja Büttner ajándékát könyve megjelenése hírére.[175] A nürnbergi Murr is írt és könyvet rendelt tőle. Felsorolja, hogy könyvéből kinek szándékszik tiszteletpéldányt küldeni: Rüdigernek Halléba, Sacynak Párisba, Porthannak Aboba, továbbá Koppenhágába, Stockholmba, Formeoba(?), Szentpétervárra, Londonba, Rigába, stb. Mellékeli leveléhez egy szótártervezetét. A szótártervezet címe: Ha nemzetünk méltóságához illendő modonn akarna egy Magyar Szotárt készíttetni, jó volna ilyen formán kezdeni a dologhoz. Két lapon kilenc pontban foglalja össze a feltételeket. Féloldalas jegyzet hozzá: Szükségtől való, és tsak könnyű szerrel készülhető Magyar-Szótár.[176] 1798. június 24-én egy másik levelet küld Arankának.[177] Ebben, közeli hazaindulásukra való tekintettel jelzi, hogy Bornemann fogja utána küldeni leveleit. Breitkopfnak is írt Lipcsébe. Említi Bikfalvi Sámuel budai betűmetszőt, akivel kapcsolata van. A levélben szó esik az új magyar orthographiáról is.

1798. nyarán Gyarmathi Göttingában ismeretséget köt Höijer Benjáminnal, a Literatur-Tidning című svéd irodalmi folyóirat társszerkesztőjével. Höijer 1913-ban még kiadatlan naplójában ezeket jegyezte fel e találkozásról: „Göttingen. 1798-iki jún. júl. *Gyarmathi,* a magyar, igen udvarias, derék és tudományos, jóakaratú férfiú volt. Mindenfelé vezetett engem, ahol csak ismerősei voltak: így Schlötzerhez, Lichtenberghez, a botanikus kertbe. A címét is megadta: Clausenburg, Siebenbürgen." Gyarmathi részletesen leírta Höijer előtt hazáját, Erdélyt és Magyarországot. Ezt a leírását a svéd bölcselő híven visszaadta naplójában. Höijer Gyarmathin kívül még az ugyanott tartózkodó és svédül tanuló Zeyk Jánossal ismerkedett meg. „Sok tudós lehet Magyarországon; — jegyzi meg Höijer — ott jól ismerik a német irodalmat és olvassák az Allgemeine Litteratur-Zeitungot."[178]

Az 1798. év nyarának végén Göttingából Gyarmathi gróf Bethlen Elekékkel hazaindult. Szeptember 24-én már Lipcsében voltak, valószínűleg szeptember 19-én indultak el.[179] Az angliai és franciaországi utazás, amelyet

[175] Levelet írt, sok finn szót és egy lapp lexicont küldött ajándékba. Gyarmathi Molnár oláh grammatikáját küldte neki viszonzásul.

[176] Ezt a szótártervezetet közli Székely Béla MNy. XXX (1934), 236. A kilenc pont röviden ez: 1. Felsorolja a kéziratos munkákat. 2. Szakembereknek való alapszótárt kell készíteni. 3. Külföldi szótárak mintául vétele. 4. Munkatársak. 5. A bírálat. 6. A mintául szolgáló orosz lexicon. 7. Betűvel jegyezni az eredetet. 8. Rövidítések. 9. Betűsor. — A Nyelvművelő Társaság 1798-ban XXXIV. ülésén kérte fel a tudósokat, hogy adjanak véleményt, milyen legyen egy jó szótár. Gyarmathit Aranka értesítette erről. (V. ö. Perényi, *i. m.* 25.).

[177] A M. Tud. Akadémia kézirattárában. Irod. Levelezések. 4-rét 143. sz. — Az évszám tollhibából itt is téves. Helyesen nem 1794, hanem 1798. Valószínű, hogy a két levelet egyszerre küldte el. Az elsőt valami okból visszakapta.

[178] Leffler Béla közlése alapján, ki az adatokat Birger Liljekrantz svéd bölcselőtől, a lundi egyetem tanárától, Höijer B. legkiválóbb és legalaposabb ismerőjétől kapta. Liljekrantz a kiadatlan kéziratokból eredeti nyelven másolta ki. A fordítás Leffleré. MNy. IX (1913), 40—1.

[179] A J. 6. beírt lapján: „24. Sept. 1798. ban. Jöve 2000 Rforintos Wechsel a'

MAGYAR MÚZEUM KÖNYVTÁRA

régebben terveztek, a fiatal gróf házassága, de főként a háborús viszonyok miatt elmaradt. Az nem téveszthet meg bennünket, hogy Gyarmathi levelezése között később is találunk Göttingába címzett leveleket.[180] Ezeknek a leveleknek a küldői nem tudtak még arról, hogy Gyarmathi Göttingából eltávozott. A leveleket, amint fennebb láttuk, Bornemann göttingai kereskedő küldte utána. 1798. decemberében már Zeyk Dániel címére érkezett Göttingába az az összeg, amelyből ott maradt adósságaikat kellett rendezni.[181] Útközben több helyt tartózkodtak huzamosabb ideig. Gyarmathi Bécsben végzett kutatómunkát. „Denis nagyon megbecsülte Gyarmathit, és különös Museumban rendelt ólvasó-asztalt számára."[182] Ennek a kitüntető rokonszenvnek az előnyeit Gyarmathi később is élvezhette.[183]

1799. elején Kolozsvárt tartózkodott, február 14-én innen írt levelet Aranka Györgynek. Megküldötte neki az „Affinitas" tiszteletpéldányát, egy csomag kéziratot és a wolfenbütteli könyvtárban végzett tanulmányairól szóló jegyzeteit.[184] 1799. december 18-án még mindig Kolozsvárt tartózkodott, valószínűleg gróf Bethlen Gergely családjánál és innen írt ismét Aranka Györgynek. Értesítette, hogy az „Affinitas" egy példányát az erdélyi nyelvmívelő társaságnak[185] is megküldte. Ezt a levelet még az előtt a bécsi útja előtt írta, melyet gróf Bethlen Gergelylyel tett és amely alatt kutatásokat végzett. 1799. évi itthoni tartózkodásáról és bécsi útja körülményeiről közelebbi adataink hiányoznak, s így következtetésekre vagyunk utalva.

11.

GYARMATHI MINT A ZILAHI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM ELSŐ PROFESSZORA

1798-ban a fent elmondottak szerint Gyarmathi nevelői megbízatása megszűnt, s ő visszatérvén Erdélybe, ismét elfoglalta helyét a gróf Bethlen Gergely családjánál.[186] A család körében mindent megkapott, amire szüksége volt, de ez az alkotó ereje teljében levő férfiút érthetően nem elégítette ki.

Grofné Asz. ő Ngától, mellyet Lipsiába fizetének ki. E'ből költöttük mindazokat, valamellyek a' Költség Laistromban 19 Septembertől fogva feljegyeztettek."

[180] Például Sylvestre de Sacy 1799. január 13-án kelt levele.

[181] A J 6. beírt lapján alább: „A'melly 2000 Rforintos Wechselt pedig a' Grofné Asz. ő Nga leindulásunk után küldött Göttingába, azt Zejk (!) Dániel Urfi kezéhez vévén, kihez volt adressirozva; adá a' Prorectornak, és az minden creditoroknak fizete valamit, pénzek summájához alkalmaztatva. 1798-ban Décemberben." — Úgy látszik, hogy az ifjú gróf tetemes adósságot gyűjtött.

[182] Kállai, i. m. 201. — Denis Mihály bécsi tudós és költő, volt szerzetes.

[183] 1799-ben történt újabb felutazásakor (Kállai, *i. m.* 201.).

[184] Perényi, *i. m.* 43. Perényi, (i. m. 58.) két kéziratot tulajdonít Gyarmathinak. Az egyik németnyelvű értesítés: *Vorläufiger Bericht etc.* Ez mellékleteivel együtt nem egyéb, mint Büttner tervezett többnyelvű szótárának a bevezetése. A másik szintén Büttner tanulmánya: *Designatio lingvarum et gentium, quae ipsae loquuntur.* Mindkét értekezést maga Büttner ajándékozta Gyarmathinak nála létekor. — Említi Gyarmathi Arankához 1798. június 14-én írt levelében.

[185] Perényi, *i. m.* 157—8. lapján állította össze az Arankára és az Erdélyi M. Nyelvmüvelő Társaság történetére vonatkozó irodalmat.

[186] Ez évben halt meg április 15-én Bethlen Gergelyné, Kendeffi Ráchel grófnő Kolozsvárt. Török István, *A kolozsvári kollégium története* II, 124—5.

Legszívesebben külföldön tett volna újra nagyobbszabású utazásokat, amint azt évekkel előbb, németországi tartózkodása alatt tervezte, de terveinek sem akkor, sem most nem kedvezett a háborús európai helyzet, a napoleoni idők mozgalmassága. Tudományos terveket is ápolt; Bécsben már Németországból hazatértében tervszerű kutatásokat végzett, amint láttuk, Denis támogatásával. Ezeket a kutatásokat akkor is folytatta, amikor gróf Bethlen Gergely kíséretében 1799-ben ismét felutazott Bécsbe. Nem lehetetlen, hogy az Affinitasban lefektetett megállapításokat akarta továbbépíteni. Az ő tulajdonából a zilahi református kollégium könyvtárába került Affinitas-példány ceruzás jegyzetei arra engednek következtetni, hogy legalább is e műve új kiadására, mégpedig átdolgozott és bővített, valamint áttekinthetőbbé tett kiadására készült.[187] Tudományos terveinek megvalósítása elé azonban, úgy látszik, súlyos akadályok gördültek. Művét annak idején abban a reményben ajánlotta I. Pál orosz cárnak, hogy annak támogatásával sikerül az oroszországi finn-ugor népek között huzamosabb ideig tanulmányokat végeznie.[188] Ebben a reményében is csalatkozott. Utazási és tudományos terveit kénytelen volt elejteni és olyan munkakör után nézett, amelyikben egyrészt munkavágya kielégítést találhatott, másrészt tapasztalatait, külföldön szerzett gazdag tudását szabadon érvényesíthette.[189]

A rendelkezésünkre álló adatok nemcsak megengedik, de egyenesen kihívják azt a feltevést, hogy Gyarmathi az 1799. év folyamán átutazóban vagy rokoni látogatás alkalmával megfordult Zilahon.[190] Ez alatt az idő alatt érintkezést talált egyfelől a városban székelő vármegyei (középszolnoki) vezetőséggel, másfelől a zilahi református egyház hivatalosaival. Ezek előtt olyan értelmű nyilatkozatot tehetett, hogy szívesen vállalna Zilahon állást s szeretettel emlékezett meg a kollégiumról, amelyben tanult. Elhangzott kijelentései inkább sejtető és általános jellegű célzások lehettek, de elegendők voltak arra, hogy mindkét vezetőség igyekezzék megnyerni magának a külföldet járt tudós férfiút. Az egyszerűbb és kézenfekvőbb megoldás Középszolnok vármegye számára kínálkozott: meg is hívták (kb. 1799 őszén) „a Phisicusi hivatalra". Az egyház, minthogy Gyarmathi késznek nyilvánította magát arra, hogy a szegény iskolát boldogítsa és tökéletesítse, az iskolájánál kívánta alkalmazni a megüresedett rectori állásra. Az egyházi vezetőség annál is inkább kapott a kínálkozó alkalmon, mert Gyarmathi segítségével régi tervét válthatta valóra: a kollégium színvonalának emelését. Így történt, hogy az addig két-három évenként változó rectorok helyére, de állandó tanítóul, tehát professzorul hívta meg Gyarmathit a kollégiumot fenntartó egyház 1799. december 27-én kelt és Gyarmathi után Bécsbe küldött

[187] Dr. Zsirai Miklós professzor úr átvizsgálta a jegyzeteket és szóbeli közlése szerint nincs különösebb jelentőségük. Munkám közben nyújtott szíves támogatásáért hálás köszönetemet fejezem ki. A bejegyzéseket dr. Szabó T. Attila professzor fedezte fel zilahi tanárkodása idején.

[188] Az »Affinitas« ajánlása, VIII, 1.

[189] A gróf Bethlen-családnál ez időtájt beállott változás (az ifjú gróf, Bethlen Gergely házasságra készült lépni és 1801-ben házasságot is kötött Bethlen Klára grófnővel, gróf Bethlen Elek hugával) is akadályozhatta a családhoz való azonnali visszatértét. A házasságkötésre vonatkozó adat Török, i. h.

[190] Zilahon vezetett át a legforgalmasabb közlekedési út Kolozsvárról Debrecen—Pest—Bécs felé.

levelében. A levél, amelyet az egyház nevében Gergely László főkurátor, Gyarmathi egykori tanulótársa és Balogh Mihály főjegyző írtak alá,[191] részletesen feltárta a tanítói szék megüresedésének körülményeit, a javadalmazás szűkös voltát és az új professzor előtt álló feladat nem mindennapi nehézségeit. A javadalom nem érte el sem azt a fizetést, amelyet Gyarmathi a gróf Bethlen-családtól élvezett, sem azt, amely a vármegyei főorvosi tiszteletdíja volt. Lakásul sem igérhettek neki mást, mint az akkori rectori lakást, a kollégium emeletének[192] középső részén: egyetlen, tisztességes és elég tágasnak nevezett szoba volt ez a tanulók lakószobái között. A tanítói, illetőleg most már professzori fizetés a következő volt: minden gazdától másfél veder, átlag összesen hét-nyolcszáz veder bor, amellett a három felső osztályért (a többieket a nagyobb diákok tanították) 15 váltófrt, továbbá havonta két véka búza és évente 6 v. frt fára.[193] A szerény javadalom mellett annál nagyobb volt a végzendő munka: más tanító nem lévén, mindhárom diákosztályt neki kell tanítania, az ifjúság között kell laknia és a felügyelet és a rendreszoktatás összes munkáit kell végeznie. Mindezt olyan ifjúság között, amelyik az egyházi vezetőség őszinte véleménye szerint „erkölcstelenülni szerető és kikapni sietős". Szükségesnek mutatkozik tehát, hogy az új nevelőmunkás „szorgosabb vigyázattal" zabolázza őket, „míg a nemesebb erkölcs szépsége rajtok foganatosabb nem lesz."[194]

Az egyház presbitériuma, mint iskolai előljáróság, nem ok nélkül tartott attól, hogy Gyarmathi inkább marad a grófi udvarban, vagy ha mindenáron vágyódik Zilahra, inkább a vármegyei, főorvosi állást fogadja el, hiszen a feladat nagy volt, a felkínált javadalom kevés. Gyarmathi mégis a kollégium állandó tanítói hivatalát fogadta el, bizonyságot téve arról, hogy „valóságos nemes szíve arra vér, hogy szerény iskolánk boldogításáról nem csak gondolkodna, hanem ha eszközöket találna, ennek tökéletesítését törekedése céljává tenné,"[195] továbbá arról, hogy megvolt benne az, amit felkérői említenek „a használni szerető nemes alázatosság". Maga Gyarmathi 1800. január 21-én Bécsben kelt válaszában fogadta el és köszönte meg a meghívást. Levelében ezeket írta:[196] „Egyenes hazafi indulatomba és csekély tehetségembe vetett bizodalma a T. N. consistoriumnak oly igen új tűzzel éleszté jóra célozó vágyódásomat, hogy már az is, ha mit eddig akadálynak képzeltem, egyenes ösvénnyé vállék... Eleitől fogva gyakorlott minden emberkori cselekedeteimnek tárgya nagy részint Hazámfiai tökéletesítése volt és igen ritkán tulajdon személyi hasznom vadászása. Ebben csekély iparkodásim szemlélői s esmerői legyenek ítélő bírák. Most is hát ezen egyetlen egy legnemesebb célomra függesztett szemmel megyek eleitől fogva járt utamon ... a legfőbb kegyelmet segítségül hívom és míg testemben az éltető erő vér, munkámat híven folytatni igyekezem." Ugyanakkor még egy levélbeli választ kér az előljáróságtól s igéri, hogy amint „a járhatatlan utak igazulnak", késedelem nélkül Zilahra siet állása elfoglalására és munkája meg-

[191] Both, *i. m.* XI. lapján közölte. Az eredeti levelet és az egyház ezidőbeli jegyzőkönyveit nem sikerült megtalálnom.

[192] Ezt az emeleti épületrészt később lebontották, mert meghasadozott.

[193—4] Both, *i. m.* XII.

[195] Both, i. h. — A meghívólevél kifejezése.

[196] Uo. XII.

kezdésére.[197] Elfogadó levelére az egyházi vezetőség viszontválasza 1800. február 9-én indult útnak és ebből a válaszból még élesebben domborodott ki a zilahi református kollégium nehéz helyzete. Az utolsó rector nem taníthatott többé, az iskolából is kiköltözött. A presbiterium a tanítás ideiglenes végzésére az egyház két lelkipásztorát kérte fel és bízta meg, de azok saját egyházi szolgálatuk mellett nem tudnak úgy megfelelni feladatuknak, ahogy kellene vagy ahogy szeretnék. A tanulók — a rector kiköltözése után — úgyszólván felügyelet nélkül vannak, a nagyobb diákok tanítják ugyan a kisebbeket, de érthetően kevés hozzáértéssel. Az iskolai könyvtár és tanfelszerelés nagyon hiányos. Kérik a meghívott új professzort, hogy szerezze be a szükséges könyveket (a latin vagy magyar tanításmód 5—6 példányát az alsó osztályokat tanító diákok számára) a földrajz tanításához szükséges globust (égi és földi), valamint atlaszt,[197] hozza őket magával, de úgy, hogy utólagos kifizetés terhe mellett a 20—30 frtnyi költséget is ő előlegezze.[198]

Gyarmathi 1800. április havában a kívánt segédeszközökkel megérkezett egykori diáksága színhelyére, és amint tanítványa, dr. Salamon József feljegyezte, a templom alatti kollégium udvarán nagy közönség jelenlétében tartotta meg beköszöntő beszédét. Haladék nélkül hozzálátott nehéz feladatának megvalósításához. Tekintélyes nevelői mult állott háta megett. Éveket töltött nevelőként a gróf Ráday, a báró Radák, és gróf Bethlen családokban. Németországi tartózkodása alatt felkereste személyesen Salzmannt schnepfentali intézetében, tanulmányozta műveit és lelkesedett elveiért, állandóan foglalkozott német és angol neveléstani munkákkal, szóval gyakorlatilag és elméletileg egyaránt felkészült volt új feladatára. Igyekezett is tapasztalatait, nevelői ismereteit felhasználni. Elsősorban rendet kívánt teremteni az elhanyagolt és a tervszerű munkától elszokott ifjúság között. A tanítást értelmesebbé és gyakorlatibbá tette, a fegyelmezésnél pedig nem a szigorúságra és az addig csaknem kizárólag alkalmazott testi fenyítékre helyezte a hangsúlyt, hanem a szelídséget és a szeretetet igyekezett meghonosítani. Értékes és komoly munkájának azonban az ifjúságban és talán a környezetben is súlyos akadályok állották útját: a szigort és kemény fenyítést megszokott ifjúság az általa bevezetett enyhébb fenyítékekkel visszaélt, egyre-másra követte el a kihágásokat és magával Gyarmathival szemben is a pajkos csínyeket.[199]

Ezek a nehézségek arra indították, hogy szorgalmazza az egyházi előljáróságtól maga mellé egy állandó rector beállítását. Két évig egyedül működik. 1800-ban 12, 1801-ben 13 volt az új diákok száma, tehát e három felső osztályban kb. 40 tanulóval kellett foglalkoznia.[200] 1801. elején, bizonyára Gyarmathi kezdeményezésére a kebli tanács az erdélyi református főconsistoriumhoz folyamodott segélyért.[201] A kérés meghallgatásra talált és

[197] Az értékes térképgyűjtemények megvannak a zilahi kollégium nagykönyvtárában.

[198] Uo. XIII.

[199] Uo. XIII—XIV.

[200] Az alábbi statisztikai és iskolatörténeti adatokat a zilahi református kollégium ú. n. subscriptios Albumából vettem, melybe 1676 után kezdtek bejegyzéseket tenni. Ennek másolataként tekinthető egy másik kéziratos könyv a kollégium levéltári gyüjteményében, melynek címe: *Protoculum Gymnasii Ref. Zilahiensis.*

[201] A kérés a kollégiumi levéltárban; jelzete: 22. fsz. — 1800.

a főhatóság a rectori fizetésre 1801. május 8-án kelt határozatával 100 m. forintot utalt ki. Gyarmathinak a gróf Bethlen-családdal való összeköttetései révén történhetett, hogy 1802-ben gróf Bethlen Sámuelné, gróf Korda Zsuzsánna 1000 frtos alapítványi tőkét adott a kollégiumnak ugyancsak rectori fizetés céljaira s alapítványát az 1807. évben még 1000 frttal növelte.[202] A pénz megvolt, de még mindig nem jelentkezett alkalmas ember a rectori állás betöltésére. Maga báró Wesselényi Miklós, a kollégium patrónusa levelezett az állás betöltése ügyében Szathmári Sándorral, aki hajlandónak mutatkozott az állás betöltésére, de akinek jövetele végül mégis elmaradt.[203] Kolozsvárról kaptak rectort 1802-ben Óvári György személyében; alatta az új diákok száma 15-re emelkedett.[204] Ezidőtájt, valószínűleg az új rector megérkezésével egyidőben hagyta el Gyarmathi nyugalmat nem nyújtó kollégiumi szobáját és kiköltözött a városba, a saját házába. Később a Németi nevű szőlőhegyen pincés szőlőt vásárolt és kedvenc foglalatosságát, a gyümölcstermelést űzte; főként cseresznyefáira volt büszke.[205]

1802-ben az iskolai ügyvezetés terén kisebb újításokat vezetett be, többek között azt, hogy a tógátus diákok sajátkezűleg írták alá a törvényeket. 1803—1804-ben Faragó István (12, illetőleg 13 új diák),[206] 1805—1806-ban Osváth Ferenc (10, illetőleg 13 új tógatus) rectorkodott mellette.[207] 1805-ben báró Wesselényi Miklós, kivel Gyarmathi állandó kapcsolatot tartott fenn, 277 ezüst frt 40 krt adott a kollégium számára.[208] Az 1807. évben munkatársainak száma növekedett, egy helyett két rector működött mellette, még pedig az előbb is ott működött Osváth Ferencen kívül Lugosi Ferenc.[209] Így is maradt ottléte alatt az 1808—1809. években, mindössze annyi változás történt, hogy 1809-ben Osváth Ferenc helyére Osváth Sándor került.[210] A törvényt aláírt diákok száma 1807-ben 11, 1808-ban 10, 1809-ben 18. 1809. év itteni működésének utolsó éve. Ez év augusztus 13-án hívták meg utódját, Bereczki Jánost.[211] 1809. szeptember 21-én Gyarmathi már nincsen Zilahon.

Zilahi tanári működésének a fent felsorolt adatokon kívül kevés írásbeli emléke maradt fenn. Egy kéziratos jegyzőkönyv tartalmaz még nehány feljegyzést.[212] 1805-ből megvannak a consistorium jegyzőkönyvei,[213] az 1807. évből az év vége felé tartott gyűlés határozata[214] arról, hogy mennyit fizessenek a vidéki tanulók, mennyi jár a privát tanítóknak és miként emeltessék a praeceptorok fizetése. 1807. július 1-i kelettel találunk hiányokról

[202] Somogyi, *i. m.* XIII.

[203] 25—1800. levéltári szám alatt.

[204] Protocolum: „Conrectore Georg. Óvári. St. Claud. 1802."

[205] Both, *i. m.* XIV. — Horvát Mindennapijában is említi. A XIX. század utolsó éveiben Kürthy Károlyé volt a szőlő. Hogy háza hol állott, már akkor sem lehetett megállapítani.

[206] Protoculum: „Conrectore Stephano Faragó Prim. g. Cl."

[207] Prot. szerint: „Conrectore Francisco Osváth St. g. Claud."

[208] Somogyi, *i. m.* XIII.

[209] Prot. bejegyzés: „Professore Cl. D. Samuele Gyarmathi, Rectoribusque Fr. Osváth et Fr. Lugosi St. Cl."

[210] Prot. szerint: „Alex. Osváth."

[211] Vö. Török, *i. m.* II, 180. — 1809. május 28-án már tárgyalta a zilahi egyház consistoriuma a professzori állás megüresedését és a javadalom felemelését. (Magyarósi István, A zilahi ev. ref. anyaszentegyház története, Kolozsvár, 1870. 73).

[212] Ez a jegyzőkönyv a Protoculumhoz hasonló, II. Protoculumnak jelzem.

[213—4] A koll. levéltárban: 29—1805. fsz.

készült jegyzéket,[215] egy recept szövegét,[216] az 1808. évből az alumnusok, coquiások,[217] supplicánsok[218] jegyzékét és a patrónusok címét. Mindezek a szórványos feljegyzések sejtetik azokat a főkérdéseket, amelyek Gyarmathit a kollégiumban foglalkoztatták: a tanulók testi egészségének, jólétének, ellátásának biztosítása, a tanítással foglalkozók munkájának kellő megfizetése, valamint a kollégium tulajdonainak gondozása, a nehézségekkel küzdő intézet számára a támogatók segítségének tartós biztosítása.

Itteni működésének legértékesebb emléke egy kéziratos bölcseleti jegyzet, amely névtelen ugyan, de kétségtelenül az ő műve. Kimutathatóan az ő hagyatékából került a kollégiumi könyvtárba,[219] első beírt lapján Gyarmathi sajátkezű írásával találhatjuk meg a latin bölcseleti műszavak magyar megfelelőjét, tovább is a szövegben minduntalan Gyarmathi sajátkezű javításaival találkozunk. De ha ezek a külső okok még nem döntenék meg kétségeinket a felől, hogy valóban ő készítette e munkát és tanítványainak elő is adta, megdönti kétségeinket a tartalom. Ez sok hasonlóságot mutat azzal a gondolatvilággal, amelyet Gyarmathi göttingai bölcseleti jegyzete tartalmazott. Említi Kantot, érvényesíti szempontjait, az előadása során pedig gyakorlati jellegű, jó példákat hoz fel azokból a tudományokból, amelyekben Gyarmathi otthonos volt, elsősorban a grammatikából, az orvosi tudományokból, a fizika köréből és a pedagógiából is. Egy-két példája egyenesen Gyarmathi kedvenc tárgyait említi, a telegraphot, Montgolfier repülőgolyóbisát.[220] Módszere is jellemző reá, hiszen az egész jegyzet 17 különböző kéz írása, ívenként vagy kétívenként más-más kézé. Gyarmathi azoknak a diákoknak, akiknek előadta, mondta részenként tollba, javította át és aztán a kéziratot bekötve, mintegy emlékül megőrizte.[221]

A zöldpapirkötésű jegyzet elől hét üres lapot tartalmaz, majd „Termini Philosophici" felirattal 33 magyar kifejezést foglal magában a latin bölcseleti kifejezések helyettesítésére. A tulajdonképpeni szöveg 317 lapos, de ebből csak 47 lap a számozott.[222]

Zilahi munkásságán áttekintve önkéntelenül felvetődik a kérdés: miért hagyta el Gyarmathi zilahi tanári állását? A legvalószínűbb felelet az, hogy nem váltak valóra ehhez az állásához fűzött reményei. Elsősorban csalódott az ifjúságban. Diákjai nagy általánosságban nem bizonyultak alkalmasnak arra, hogy velük és közöttük magasabbrendű célkitűzéseit és termékenyítő módszerét teljes örömére megvalósíthassa. Hangsúlyoznunk kell, hogy nagy általánosságban, mert örvendetes kivételek akadtak. Alig egy évtizednyi mű-

[215] A II. Prot. 171. lapján.

[216] Gyarmathi írása.

[217] Coquia vagy kegykoszt, amelyet a város tehetős családai a kollégium szegényebb tanulói számára adtak. Minden család évente többször meghatározott rend szerint főzetett az összes coquiások, az erre a jótéteményre rászorult tanulók számára és a tanulók együtt bent az intézetben fogyasztották el az így kapott ebédet és vacsorát.

[218] Adománygyűjtő diákok neve.

[219] Ma 3564. könyvtári számmal jelzetten a Gyarmathi-könyvek között.

[220] Ezzel kísérletezett annak idején Pozsonyban. (L. előbb).

[221] Ezt az eljárását egyúttal a foglalkoztató nevelés és tanítás egyik módszeri eljárásának is tekinthetjük.

[222] E jegyzet kiadása kívánatos volna, főleg nyelvbölcseleti vonatkozású részei miatt.

ködése alatt olyan kiváló tanítványok kerültek keze alá, akikben gyönyörűsége telhetett. 1800—1804-ig tanította Tunyogi Csapó Józsefet, aki kolozsvári tanár lett,[223] 1804-ben tógátusként írt alá az iskolai Albumba Salamon József,[224] leghűségesebb és legkiválóbb tanítványa, a kollégiumot érintő terveinek valóraváltója, 1808-ban Balog Pál,[225] a Wesselényi-család nagy nyelvtudású, sokat utazott nevelője, aki egész vagyonát a kollégiumra hagyta szegény tanulók támogatására, és 1809-ben Polgári Lajos,[226] Zilah város későbbi tudós és jótékony polgármestere. E kiváló tanítványainak munkássága félreismerhetetlenül magán viseli a tudós és önzetlen professzor hatását, hiszen az ő céklitűzései, sokágú érdeklődése, önzetlensége, a kollégiumhoz és a városhoz való ragaszkodása öröklődött tovább e férfiak életművében. A diákság zömének értetlen magatartása mellett másik okul szerepelt az a sok kellemetlenség, amely fizetése miatt az egyház egyes tagjai részéről érte. Fizetésének jelentékeny részét az egyháztagoktól összegyűjtött must alkotta. Ezt a szüret alkalmával kellett a gazdáktól összegyűjteni. A gyűjtést a diákok végezték és évről-évre több nehézséggel járt. Sokan egyszerűen megtagadták a must kiszolgáltatását. Magatartásukat azzal okolták meg, hogy Gyarmathi, az orvosdoktor, nem szokott, miként a régi rectorok, az úrvacsoraosztás délutánján a templomban igehirdetést végezni. A mustgyűjtő diákok a gazdák kijelentéseit gyakran túlozva mondták el professzoruknak, akinek érzékenységét a hallottak nagy mértékben érintették.[227] Javadalmából így egyre több behajthatatlan hátralék gyűlt fel 1809-ig.[228] Ha nem lett volna saját vagyona, bajosan tudott volna a természetbeni és pénzfizetés elmaradása miatt megélni. Még ezenfelül három mozzanatot vehetünk hozzá, ami befolyással lehetett Zilahról való eltávozására. Az első diákkori barátjának, az idehívásában is szerepet játszott Gergely László egyházi főgondnoknak 1806. december 28-án 60 éves korában bekövetkezett halála. Barátjának hiányát és segítő támogatását fokozottan érezhette.[229] A második mozzanat életkora volt. Majdnem 60 éves volt, amikor eltávozott, tehát érthető, ha a fáradalmas, egész életerőt kívánó tanári szolgálat helyett más, csendesebb környezet és nyugalom után vágyott. Végül a gróf Bethlen-család körében is olyan változások történtek Zilahon léte alatt, hogy az ő visszatérése a család körébe nemcsak könnyebb lett, hanem egyene-

[223] Török, II, 181. — 1800. szeptemberétől négy évig tanult Gyarmathi vezetése alatt.

[224] Salamon József (1790—1871), zilahi kollégiumi, 1830-tól kolozsvári ref. teológiai tanár. 1837-ben a göttingai egyetem teológiai díszdoktorrá avatta. 1856-tól az erdélyi református és unitárius iskolák felügyelője. Egyháztörténeti és egyházjogi tanulmányai jelentek meg.

[225] Kusalyi Balog Pál nevelte báró Wesselényi Farkast (szül. 1809) és az ifjú báró társaságában Oroszország kivételével egész Európát beutazta, sőt Londonból átment Észak-Amerikába is, és ott másfél évig tartózkodott (Somogyi, *i. m.* CXXIV.). Balog könyvtára a koll. könyvtárában.

[226] Édesapja, Polgári Márton, Gyarmathi ottléte alatt zilahi református lelkész.

[227] Both, *i. m.* XV.

[228] 34—1810. fsz. alatt a levéltárban megtalálható az irat, amelyben Gyarmathi sajátkezüleg írta le a „professori restanciát", a kollégium fenntartóinak vele szemben fennálló adósságát.

[229] Gergely László utóda a főcuratori székben Kiss Lajos lett.

sen kívánatossá vált. Az idősebb gróf Bethlen Gergely betegeskedett, az ifjú gróf Bethlen Gergely és neje, gróf Bethlen Klára egyre népesedő családjában[230] pedig szívesen látott vendég lehetett a család régi orvosa és nevelője.

A kollégium élete szempontjából mindenesetre nagy nyereség volt az a szűk évtizednyi idő, amelyet úttörő munkájában ott töltött. Ő adott a kollégiumnak gimnáziális szervezetet, amely nélkül a kollégium későbbi fejlődése, a további munka és alkotások lehetetlenné váltak volna.[231]

Néhány szóval térjünk ki magánéletére is. Zilahon is magánosan élt, de kapcsolatot tartott ott élő testvéreivel és azok családjával, e rokoni körön kívül pedig az egyház és a város vezető embereivel, valamint polgárságával is. Rokonai közül ottléte alatt halt meg 1807. március 26-án testvére, Wajda Beniáminné Gyarmathi Sára. Zilahon léte alatt mindvégig Bethlendi János és Polgári Márton voltak az egyház lelkészei. Velük barátságos viszonyt tartott fenn. 1809. április 4-én ő az egyik bizonyság (tanú) Bethlendi János Zsuzsánna nevű leányának nemes Tarpai Sámuellel kötött házasságánál.[232] A zilahi református egyház ezidőbeli anyakönyvei szerint Gyarmathit ittműködése alatt kétszer keresztszülőnek is meghívták. Először 1805. december 16-án Csomós Mihály főszolgabíró Juliánna nevű leányának,[233] másodszor 1809. szeptember 19-én, tehát közvetlen eltávozása előtt ifj. Éltető Mihály hasonnevű fiának keresztapaságát fogadta el.[234] Takarékos életmódjával összegyűjtögetett készpénzét kiadta kamatra rászorult zilahi polgároknak. Türelmes hitelező volt, aki a kamatokat sem mindíg kapta meg és távoztával a kölcsönösszegek nagyrésze is adósainál maradt.

Hazai és külföldi összeköttetései sem szakadtak meg zilahi tanárkodása alatt. Ismerőseivel, barátaival levelezett. A világ folyását, a tudományok haladását, a könyvpiacot is figyelemmel kísérte. Nem akarta, hogy a vidéki élet kisszerűsége eltemesse. Gazdasági ismereteit hasznosíthatta kis szőlőjében, de a tudományok iránti érdeklődését csak levelezés és megfelelő könyvek tanulmányozása által tarthatta ébren. Levelezéséből kevés maradt reánk. 1803. május 30-án gróf Széchenyi Ferenchez, régi ismerőséhez intézett Zilahról levelet, megköszönve a számára ajándékul küldött könyvtárjegyzéket. Felajánlotta szolgálatait és az ajándék viszonzásául Székely István „Magyar Cronicá"-ját küldte a grófnak.[235] 1806. október 7-éről tudunk Tóth Ferenchez intézett leveléről.[236] Amikor alkalma nyílott ismeretségei és barátságai ápolására, nem sajnálta az utazással járó fáradtságot sem. Az 1806. év elején, télvíz idején, valószínűleg az iskolai szünet alatt néhány napra fellátogatott Pestre. Január 14-én Révai Mik-

[230] 1802-ben Krisztina nevű, 1803-ban Borbára nevű, 1805-ben Polyxena nevű és 1807-ben Lajos nevű gyermekük született. (Török, *i. m.* II, 224—5.).

[231] Both, *i. m.* XV—XVI.

[232] A zilahi református egyház házassági anyakönyve I. köt. 39.

[233] Uo. keresztelési anyakönyv I. köt. 164. — Itt jegyzem meg, hogy Gyarmathinak volt Kolozsvárt 1762-ben Csomós Mihály nevű tanára.

[234] A zilahi református egyház keresztelési anyakönyve I. köt. 183.

[235] Both, *i. m.* XIV. lapján közli a levelet. A gróf által küldött könyvészeti mű a koll. nagykönyvtárában a Gyarmathi-könyvek között.

[236] A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában. Említi Szinnyei IV, 28.

lóst, a nyelvtudóst kereste fel. Nála találkozott Horvát Istvánnal, „a törvénynek negyedik esztendőbeli Hallgatójával", aki ezidőbeli naplójába bejegyezte Gyarmathival való találkozása részleteit.[237] Gyarmathi ezen a napon Horváttal együtt Révainál ebédelt. Vígan töltötték az időt, egymásra poharakat köszöntöttek. Ebéd után Gyarmathi elkísérte ifjú barátját, Horvátot lakására. Ott megtekintette azt a 36 régi magyar könyvet, mely gróf Teleki László könyvtárából Horváthoz került, naplójának már meglevő köteteit és egyéb írásait. Horvát lakásán ismerte meg Vitkovics Mihályt,[238] Horvát barátját. Mind Horváttól, mind Vitkovicstól könyveket kapott ajándékba. Vitkovics Horvát Eusebiushoz írt dalának egy vele levő nyomtatványát, Horvát pedig „Nehány okok" című művét[239] és Telegdinek Virág által kiadott „Négy prédikációi"-t ajánlotta fel neki. Hosszabb ottléte után magukra hagyta Horvátékat Gyarmathi, s elindult nehány úr meglátogatására. Látogatásaiból visszatértében megint felkereste lakásán Horvátot, ki Schedius Lajoshoz[240] vezette el. Schediusnál hosszasan elbeszélgetett, majd Horvát és Vitkovics kíséretében estig sétálgatott Pesten. Január 15—17. napján is Pesten maradt. 16-án Horvátot kétszer is kereste szállásán és ajándéka viszonzásául két kisebb nyomtatványt hagyott számára.[241] Január 17-én ismét meglátogatta ifjú barátját és elmondta neki élete történetét, melyet Horvát lejegyzett Naplójába. Beszélt neki a könyvek közti nyugodalmas életéről és sok cseresznyefájáról, melyeknek „bő és kedves ízű gyümöltsét tág kosarakba szedi, áldozva velük a szent barátság oltára előtt". Horváttal ment el ezután még egyszer Révaihoz, de nem találta otthon, Felkeresték együtt Eggenberger könyvesboltját, ahol Gyarmathi könyveket vásárolt (Pray Sphragistikáját, melyet Horvátnál látott és megszeretett). Ebédre átsietett Budára Darvas Ferenc kir. tanácsoshoz. Este végre Horvát jelenlétében el tudott búcsúzni Révaitól. A búcsút Horvát így örökíti meg: „Rövid, de érzékeny beszéd után barátságos csókok között váltunk el egymástól. Én egy darabig elkísér-

[237] Mi az alábbiakban Horvát Naplóját követjük. Horvát István (1784—1846), történetíró, pesti egyetemi tanár „Mindennapi"-ját közölte az IK. 1913: 212—6. A Napló kézirata a Magyar Nemzeti Múzeumban. Részleteket közöl belőle Both, *i. m.* XIV—XV.

[238] Vitkovics Mihály (1778—1829) szerb eredetű ügyvéd, aki a XIX. század eleji irodalmi körökben járatos volt és maga is írt költeményeket, fordított színműveket.

[239] A mű teljes címe: *Nehány okok, melyek a nem régente kiadatott MCCCXXXIX. eszt. magyar levélnek valóságos eredetiségét kétségessé teszik.* Pest, 1804. — Telegdi Prédikációinak említett példánya a koll. könyvtár Gyarmathi-könyvgyüjteményében.

[240] Schedius Lajos (1768—1847), a pesti egyetem esztétika tanára, német nyelvű folyóiratok kiadója. Sokoldalú irodalmi munkásságot fejtett ki. Gyarmathi még az Aranka-féle Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság révén került vele kapcsolatba, melynek mindketten tagjai voltak. Schedius pesti főlevelező. Ld. Perényi i. m. 51. l.

[241] Kolozsvári barátainak, Buczy Emilnek és 'Sombori Lászlónak müveit. Buczy Emil művének címe: *A Tudomány és virágzó nemzeti nyelv Hazánk Boldogságának Talpkövei.* Kolosvár, 1805. A 'Sombori Lászlóé *'Sombori Hazafiúi és Érzékeny sóhajtásai.* Kolosvár, 1805. — Buczy Emil kegyestanitórendi tanár (1782—1839) Kazinczy hatása alatt írt költeményeket. 'Sombori László füzetéből több példány maradt Gyarmathi hagyatékában.

tem, azután pedig kezet fogván vele 's egy új heves csókot tűzvén ajkira, szétmentünk egymástól." Horvát őrizte meg Gyarmathi külső alakjának leírását is eképpen: „Gyarmathi termetére nézve középnagyságú, köptzös, húsos szabású. Képe valami méltóságot mutat."[242]

Zilahon léte alatt irodalmilag is működött. Itteni fordítói munkájának gyümölcséül tekinthető egy németből magyarra fordított színmű: Ziegler Fr. V. „Represalia vagy a Tromfot tromffal" című érzékenyjátéka, melyet Pesten többször előadtak, elsőízben 1810. december 31-én, majd 1811-ben és 1814-ben is.[243] Ismeretes volt Gyarmathinak azon tulajdonsága, hogy szeretett egy és ugyanazon magánhangzóval, főként e betűvel beszélni. Ennek emléke egy, a zilahi működése idején kelt levele, válaszul egy hasonló levélre, melyet báró Wesselényi Miklós szeretett, korán elhunyt nevelője, Pataki Mózes írt. E levél aláírásában használja azt a kifejezést, amelyen később őt emlegették: „Meszes hegye vén mestere."[244]

12.

A CSENDES VISSZAVONULTSÁG ÉVEI

1810-től kezdve Gyarmathi otthona ismét a gróf Bethlen Gergely családjánál volt. Itt mint a család volt orvosa, nyugdíjat és holtig tartó ellátást élvezett. Családtagnak tekintették, akinek gazdag nyelvismerete,[245] tapasztalatai és orvosi tudománya sokféleképpen volt hasznára a grófi család tagjainak. A betegeket gyógyította, a gyermek- vagy ifjú sorban levőket irányította, nyelvekre oktatta és nevelte, a házvezetés és birtokfelügyelet gondját megosztotta, és minden irányú kérdéssel lehetett hozzá tanácsért, útbaigazításért fordulni. Két évtizeddel több időt töltött Gyarmathi[246] gróf Bethlen Gergely családja körében, mégpedig főként két helyen: Nagybúnon (Nagyküküllő m.)[247] és Kolozsvárt, ahol a grófi családnak a Belső-Középutcában volt palotája.[248] A nyári időszakot rendszerint a csendes délerdélyi falucskában töltötte a családdal, a téli hónapokat pedig inkább Erdély mozgalmasabb életű, központi fekvésű fővárosában.

Mivel foglalkozott az öreg tudós nyugalma éveiben? Tudományos érdeklődését élete végéig megőrizte. Figyelemmel kísérte a hazai tudományos és irodalmi életet és ha alkalma nyílt, megfontolt, bölcs véleményét kifejezésre juttatta. Mindjárt visszavonulása első éveiben közelebbi kapcsolatba került Döbrentei Gáborral, majd az ő közvetítésével Kazinczy

[242] A zilahi református kollégium tulajdonában levő, e dolgozatban is közzétett, egyetlen ismeretes arcképe fiatalkorából, 1782 tájáról való.

[243] Szinnyei IV, 28.

[244] A levélből kitűnik, hogy Wesselényi-sarjat két télen át nevelt és hogy a szóbanforgó nevelő Kolozsvárt született (Gyarmathi szülővárosában: léte helyén). Ez talál Pataki Mózesre.

[245] A magyar, latin, német nyelven kívül beszélt, vagy legalább írt és olvasott a görög, héber, francia, angol, olasz, orosz, svéd, dán, finn nyelven, többé-kevésbbé ismerte a finn-ugor nyelveket és a keleti nyelvek némelyikét is.

[246] 1809. őszétől egészen 1830. március 4-én bekövetkezett haláláig.

[247] A nagybúni kastély és park ma már nincs meg (Kelemen Lajos főigazgató úr szíves szóbeli közlése).

[248] Both, i. m. XVI.

Ferenccel is. Döbrentei Gábor ezekben az években a Nagybúntól másfél órajárásnyira levő Oláhandrásfalván nevelősködött a gróf Gyulay-családnál. Gróf Bethlen Gergelyék és a gróf Gyulay-család tagjai jó szomszédi viszonyt tartottak fenn és gyakran keresték fel egymást. A Gyulay-gyermekekkel Döbrentei is átlátogatott Búnra és Gyarmathi örömmel fedezte fel benne az irodalom és a tudományok emberét. Barátságot kötött vele és az 1810. év elején megajándékozta ifjú barátját Kovachich rézből készült mellképével.[249] Döbrentei gyakran látogatott át, nem egyszer nehezen járható úton, az öreg tudóshoz.[250] Látogatását Gyarmathi is viszonozta, és néha heteket töltött Oláhandrásfalván a gróf Gyulay-család és Döbrentei társaságában. Döbrenteivel együtt olvasgattak irodalmi műveket, megbírálták Döbrentei munkáit (Macbeth), főként nyelvi szempontból.[251] Gyarmathi cikkeket is írt a Döbrentei szerkesztésében megjelent Erdélyi Múzeum számára, 1812-ben a telegráfról és a szentbernáthegyi kolostorról, de ezek a cikkek ismeretlen okból nem jelentek meg. Gyarmathi Kazinczyval is Döbrentei útján került közelebbi ismeretségbe és levelezésbe. Kazinczy ismeretségükig idegenkedve nézte Gyarmathi nyelvészeti működését. Egyenesen azt mondhatjuk, hogy lenézte.[252] Geleji Katona István követőjének tartotta,[253] filológiai érzékét és ízlését kétségbevonta,[254] grammatikáját rossznak, „unphilosophisch"-nak nevezte.[255] Kazinczy lenéző és barátságtalan véleményét Kölcsey Ferenc is osztotta.[256]

Döbrentei vállalta a közvetítő szerepét Gyarmathi és Kazinczy között és azt ügyes tapintattal, sikeresen végre is hajtotta. Tolmácsolta Kazinczynak Gyarmathi üdvözletét és beszámolt közös foglalatosságukról: „Az én igen kedves vén Grammatikus Barátom, Doctor Gyarmathi Sámuel, tőlem 1½ órányira lakik, tiszteli a' Tekintetes Urat, 's arra kére, irjam meg, hogy már régtől fogva tisztelője az én Széphalmymnak. Egy egy hétig is elvagyon nálunk. Machbethemet együtt nézők által 's grammatizáltuk. Elolvasám előtte az én, 's tudom mások előtt is halhatatlan episztolákat, melyeket én Széphalomról kaptam. Csodálta azokat, 's illy magasra még egy Magyar Iró sem emelkedett, monda a gróf Török Lajoshoz írott hallására."[257] Kazinczy tartózkodó és szerénykedő válaszában közvetve küldte „szives idvezlését" Gyarmathinak, „a tiszteletet érdemlő nagy embernek".[258] Döbrentei továbbra sem fáradt el a két férfiú közötti kapcsolat építésében, a légkör kedvezővételének munkájában. Újból és újból emlegette leveleiben Gyarmathit, akivel „igen jó időket" tölt, mert „ez egy

[249] Döbrentei levele Kazinczyhoz: Kazinczy levelezése. VII, 1639. sz. (A továbbiakban csak: *Lev.*)

[250] 1812. március 12-én is (*Lev.* IX, 2173. sz.).

[251] *Lev.* X, 2299. sz.

[252] *Lev.* II, 443. sz.; III, 786. sz.; VII, 1568. sz.

[253] *Lev.* III, 617. sz.

[254] *Lev.* V, 1246. sz.

[255] *Lev.* V, 1255. sz.

[256] *Lev.* VI, 1450. sz. — Kazinczy válasza: 1454. sz.

[257] Döbrentei 1812. augusztus 12-én Oláhandrásfalván kelt levele Kazinczyhoz: *Lev.* X, 2299. sz.

[258] Kazinczy válasza Döbrenteinek 1812. szeptember 7-i kelettel Széphalomról: *Lev.* X, 2310. sz.

szeretetre és tiszteletre méltó férjfiú. In wit a man, in simplicity a child, a' mit Pope Goldsmithről mond. Neki is, nem csak mint Filozofusnak, hanem mint Grammaticusnak is tetszett az episztola. Különös szívességgel jelenti általam tiszteletét."[259] A Kazinczy levelezéséből tudjuk meg, hogy Gyarmathi ebben az időben verseket is írt, mégpedig a szomszédos grófi család gyermek-leánykája, gróf Gyulay Karolina kedvéért is. Kazinczy meg is dicsérte érte: „Dr. Gyarmathi Urat valóban szép verseiért és azért, mert szereti Lolottomat, nagyon, nagyon szeretem."[260]

A téli hónapokra, amint említettük, gróf Bethlen Gergelyékkel Kolozsvárra költözött Gyarmathi; ugyanoda ment Döbrentei is özv. gróf Gyulay Ferencnével és gyermekeivel. Döbrentei megkísérelte feleleveníteni Aranka György „nyelv- és tudománymivelő társulatát"[261] és „Erdélyi Múzeum" címen folyóiratot alapított. Kolozsvári tudós barátait, köztük Gyarmathi Sámuelt is 1813-tól kezdve hetenként vagy havonként találkozóra hívta és az összejöveteleken megbírált és értékesnek ítélt munkákat adta ki folyóiratában. Gyarmathin kívül e körhöz tartoztak még Buzna Lázár, Koros Imre piaristák, Lengyel István, Szilágyi Ferenc ref. koll. tanárok, Fritsi Fekete Ferenc, Buczy Emil, Cserey Farkas, Kenderessy Mihály, Döme Károly, Szabó András, továbbá Hegedűs Sámuel enyedi ref. tanár, Molnos Dávid, Szilveszter György unit. tanárok és Szász Mózes unit. pap is.[262] A kör tagjainak tekintélyes része már előzőleg jó barátságot tartott fenn Gyarmathival. Valószínűleg itt beszélte meg Gyarmathi is terveit. Legalább is egy fordítási tervét 1814. január 9-én Döbrenteinél, a házigazda és Kovachich előtt árulta el Gyarmathi. Döbrentei erről így számolt be: „Itt vala épen a' Grammaticus Gyarmathy is, ki ha Trattner 450 Rforintokat adna fáradságáért, Schröcknek Világi közönséges historiáját, a' mint mondja, lefordítja. Azt ő Trattnertől meg nem kapja."[263] 1815 telén ismét Kolozsvárt tartózkodott és szinte naponta felkereste Döbrenteit. Ekkor közölte Döbrenteivel azt a szándékát, hogy Kazinczy munkáit nyelvi szempontból át akarja vizsgálni. Döbrentei sietett közölni a tervet Kazinczyval és a kérdésről hosszú időn át leveleztek. Döbrentei Kazinczynak először 1815. január 1-én Kolozsvárt kelt levelében említette: „Dr. Gyarmathy majd mindennap nálam tölti estéjét. Munkájidat rendre akarja venni, 's kiírni neologismusaidat, Germanismusaidat, 's melléjek tenni, hogy a' magyar azokat miképen mondja-ki. Azt mondám neki,

[259] Döbrentei levele Kazinczyhoz 1812. szeptember 30-i keltezéssel Nagybúnról, ahol tanítványával, gróf Gyulay Lajossal addig időzött, míg annak édesanyja megjárta Kolozsvárt és a jövő télre nekik szállást fogadott *(Lev.* X, 2324. sz.).

[260] Kazinczy levele gróf Gyulay Karolinához, 1813. február 28-án: *Lev.* X, 2397. sz.

[261] A Társaság 1901-ben megszünt. Gyarmathi Arankának még 1812. febr. 12-én is írt levelet. E levélben Perényi i. m. 43. l. szerint inkább az erdélyi történeti, kéziratkiadó társaságot érdeklő adatok foglaltatnak.

[262] Ferenczi Zoltán, *A kolozsvári színészet és színház története.* 253.

[263] Döbrentei levele Kazinczyhoz Kolozsvárról 1814. január 10-én: *Lev.* XI, 2574. sz. — Váczy János e levélhez írt jegyzetében rámutat arra, hogy Gyarmathi terve sohasem valósult meg, e gyermekek számára szánt világtörténetet nem fordította le.

hajtsa két részbe az ív papirosat, az egyik columnára írjon ő, másikra én fogom írni vele, vagy veled tartó jegyzéseimet."[264] Kazinczy nagy érdeklődést mutatott a terv iránt és egyszerre írt 1815. január 20-án Széphalomról Döbrenteinek és Gyarmathinak.[265] Gyarmathit letegezte és örvendetes hírként említette a munkálat készültét, hiszen ő ilyen birálatot régóta kért és várt mindenkitől. „Én a te érdemeidet elismerem s tisztelem, s tőled mindent várok." Kifejezte azt a kívánságát is, hogy Gyarmathi ne csak gyakorlatilag bírálja, hanem teoriáját is cáfolja meg. Igérte, hogy anathémát kiált eretnekségére, csak lássa, hogy vétkes úton járt. Sürgette a kész munka minél hamarább való elküldését.[266] Gyarmathi azonban lassan dolgozott, mert nagyon részletes és alapos munkát akart végezni. Kazinczy közben örömmel újságolta el levelezőbarátainak[267] Gyarmathi tervét és Döbrentein keresztül nem szűnt meg sürgetni többízben is.[268] Gyarmathi hónapok múltán, 1815. szeptemberében végre elkészítette a munkálatot kísérő levelével együtt.[269] Az öreg nyelvtudós Kazinczyhoz intézett kísérő levelében rámutat, hogy nemcsak Kazinczy munkáinak első és kilencedik kötetét tanulmányozta át, hanem a Dayka és Báróczy életrajzában előtárt okokat is megvizsgálta. A kötetekben „igen sok jót, szépet, jelest, elmést, furcsát, kellemetest és szúróst is" talált. Dícséri azt a nemes tüzet, amely Kazinczyban dolgozik. Megvallja, hogy első tekintetre sok szóban, kifejezésben megütközött, de apránként azok nagy részét megszokta. Egy részével nem tudott megbarátkozni, sem pedig helyettük jobbat találni. Azt óhajtja, „hogy még azokat is tűrjék, szenvedjék el, sőt végtére szeressék és szokják meg" hazája fiai. Meggyőződése, „hogy új szókat csinálni elmúlhatatlan szükség", de a végzett munkát mások ítéletére kell bízni. Ő is „faragcsált" új szavakat, pl. termajándi (talentom), de nem adta közre. Idegen nyelvbeli kifejezést szerinte „csak akkor kellene felvennünk, midőn nyelvünkben ahhoz hasonló vagy jobb még nem találtatik". Álláspontját példákkal szemléltette. Kiragad nehány példát Kazinczy műveiből is és megjegyzi, hogy „ezek a grammatikai szőrszálhasogatások elkerülhetetlenül szükségesek, mert különben a finnyás, érzékeny s jóhoz szokott magyar fül megbotránkozik azokban". Helyénvalónak látja, hogy aki új szókat használ, könyvének bevezető részében tegye ki ezeknek a szavaknak sorozatát és jelentését, kérve az olvasók jóindulatú türelmét. Levelét azzal fejezte be, hogy észrevételeit Kazinczy kívánságára és Döbrentei ösztönzésére merte lejegyezni és elküldeni. „Nem kétlem hát, hogy olyan egyenes szívvel olvasod ezen jó célból indult gondolatimat, a milyen igaz hazafi szeretet bennem azokat gerjesztette. Hatvannégy tavaszon túl

[264] *Lev.* XII, 2816. sz.

[265] *Lev.* XII, 2834. sz.

[266] A levél eredetije nem maradt fenn. Váczy J. a *Lev.* XII. kötetének 595. lapján közli a jegyzetekben a Glottomachusok 229—230. lapjai után a levél fogalmazványát.

[267] Helmeczy Mihályhoz írt levele: *Lev.* XII, 2837. sz., Rumy Károly Györgyhöz: *Lev.* XII, 2865. sz.

[268] 1815. március 4-i levél: *Lev.* XII, 2881. sz., 1815. aug. 29-i: *Lev.* XIII, 2979. sz.

[269] Egész terjedelmében jegyzetekkel: *Lev.* XIII, 2984. sz.

nem igen fitogtatja az ember tudákosságát, mint a 25 esztendős előhasú bölcsek!" Levele végére odafüggesztette e verset:

Engem az írásra,
Nyelvpallérozásra
Nem a jutalom hív,
Hanem a magyar szív.[270]

Maga a munkálat nyomtatásban majdnem egy nagyobb nyolcad-rétű ív terjedelmű. Benne Gyarmathi lapról lapra veszi Kazinczy munkáinak első és kilencedik kötetében található, a nyelvhelyesség és magyarosság szempontjából bírálható kifejezéseket és helyökre magyarosabb kifejezésmódokat ajánl. Az első kötetre tett megjegyzéseit kiegészítik Döbrentei szórványosan tett „jegyzései".[271] A Gyarmathi által ajánlott kifejezések csaknem kivétel nélkül talpraesett, gyökeres magyar fordulatok, amelyekben az ő népi nyelven csiszolódott és töretlen nyelvérzéke mutatkozott meg. Nyoma sincs bennük az erőltetettségnek, könnyed, természetes és ízig-vérig magyaros mindenik, legföllebb nehány közülük ma már elavult.

Gyarmathi bíráló megjegyzéseit Kazinczy többszöri sürgetésére csak 1816-ban kapta kézhez. A késés oka valószínűleg az volt, hogy Döbrentei személyesen készült átadni a terjedelmes kéziratot Krasznán, de találkozásuk elmaradt. Az sem lehetetlen, hogy Döbrentei ismerve Kazinczy érzékenységét, szándékosan halogatta az elküldést.[272] Kazinczy közben megjárta Erdélyt, Gyarmathival személyesen találkozott és a megjegyzéseket csak hazatérte után kapta kézhez. De nem sok örömmel olvasta ezt a nyelvészeti szempontból ma is tanulmányozásra érdemes bírálatot. 1816. október 31-én futotta végig Gyarmathi alapos „gáncs"-gyűjteményét és Döbrenteinek másnap írt levelében nem leplezi kedvetlenségét és azt, hogy nem tudja Gyarmathi egyetlen kifejezését sem elfogadni.[273] Pápay Sámuelnek is azt írja, hogy Gyarmathi gáncsai nem térítették meg.[274] A bírálatot később eljuttatta Szemere Pálhoz is, annak levélbeli kérésére.[275]

Gyarmathi és Kazinczy személyes találkozása, amint láttuk, 1816-ban történt. Kazinczy Erdélyi levelei egyikében leírja Oláhandrásfalvát, a szűk völgyben, meredek tetők alatt fekvő kis falut, gróf Gyulay Ferencné-Kacsándy Zsuzsi és Döbrentei lakóhelyét, ahol az öreg nyelvtudóssal először találkozott. „Neveli ittlétem örömeit Dr. Gyarmathi úr, a grammaticus, de aki többé nem űzi a grammaticai nagy apróságokat, hanem azok helyett, botanicai célból herbariumot gyűjt." Méltatja Gyarmathi fáradhatatlan-

[270] *Lev.* XIII, 129—31. lapján található Gyarmathi kísérő levele. Az idézeteket ebből vettem.

[271] *Lev.* XIII, 131. kk; a lapalji jegyzetekben.

[272] *Lev.* XIII, 2987, 3028, 3037, 3043, 3048, 3074, 3082, 3091. sz.

[273] *Lev.* XIII, 3313. sz. 1816. november 1-i kelettel. „Az estve végig futék a' Dr. Gyarmathi jegyzésein, mellyeket I. és IX. Köteteimre teve. Mi lenne úgy az én dolgozásom, ha az ő igazításai szerént változtatnám meg a' mit dolgoztam. Azt írja, hogy az *ő* personale, az *az* reale 's igazat mond. De következik e innen, hogy rosszul van mondva: Nem gondolok *vele*-azzal. *Neki* mentem a viznek. *Hozzá* fogtam a munkához. Légy *rajta*, azaz légy *azon*, hogy ez 's ez megtörténjen."

[274] *Lev.* XIII, 3393. sz.

[275] *Lev.* XIII, 3328. sz.

ságát, becsesnek nevezi munkáját, melyet oly szenvedelemmel űz, a készülő etymologiai lexicont, 35 lexicon áttanulmányozása árán létrejövő művét.[276] Nehány napi oláhandrásfalvi időzés után Kazinczy átlátogatott egy délután Nagybúnra gróf Bethlen Gergelyhez és népes családjához. E látogatás emlékeképen képet kapunk Kazinczytól Nagybúnról és dr. Gyarmathi ottani foglalkozásáról. „Nem csuda, hogy Dr. Gyarmathi úr Nagy-Búnon élni szeret. A hely szűk és görbe szögben fekszik. A régi építésű kastély mellett kél a sűrű tölgyes, s ennek magas tetőjén, a capai sík felé, egy pavillont állíta a hely egykori asszonya, Wesselényi Anna... Az elzárt táj, s a régi sok épületekkel megrakott udvar, egyez szeretetreméltó urának s szeretetreméltó barátjának lelkével. Itt jár ez (t. i. Gyarmathi), füveket szed herbariuma gazdagítására, a falusiak gyermekeik közé vonul a fűbe, enyelg vélők, oktatja őket s neveti, midőn némely vendég felakad, hogy magát gyermekké tészi ezekkel nevetőit. Nyugodjanak egykor hamvai a kedvelt hely árnyékában!"[277] Kapcsolatuk találkozásuk után is fennmaradt. Kazinczy a gróf Bethlen-család történetével foglalkozott és a szükséges adatok egy részét Gyarmathi szolgáltatta néki.[278] Erdélyi utazása alatt látta Kazinczy Gyarmathi arcképét a nagyenyedi kollégium könyvtárában.[279] Nem lehet ma már megállapítani, hogy az általa látott kép van-e ma a zilahi református kollégium tulajdonában vagy ott más képe volt, amely az 1848-as dúláskor megsemmisült?

Kazinczy barátaival való levélváltásában még a találkozás utáni évben is megemlékezett a búni remetével való találkozásáról. Kölcsey Ferencnek 1817. május 14-én így írt: „Gyarmathinál szeretetreméltóbb öreget nem lehet képzelni. Leteve a' M. Grammaticáról, csak botanicus, 's Rousseaui bölcs. Voltam vele 's igen megszerettem."[280] Más levelében megemlítette, hogy Mártonffy György róm. kat. püspök Gyarmathival úgy bánt, mint barátjával.[281]

Gyarmathi is örömmel állott bármikor Kazinczy szolgálatára. Nemcsak Erdélyi leveleihez és a Bethlen-család történetéhez küldött adatokat, hanem később is tett neki apróbb szívességeket. 1817. január elején a Debrecenben lakó Szentgyörgyi József közvetítésével Gyarmathi egy levéllel egy könyvesládácskát küldött Kazinczy számára egy kolozsvári szekerestől.[281a] A küldemény kézbesítése körül azonban zavar támadt. Lehetséges, hogy e ládában voltak azok a könyvek, amelyeket Gyarmathi Kazinczy kérésére a gróf Bethlen Gergely hagyatékából szerzett meg számára. Az előző évben elhalt főúr könyvtárát árúba bocsátották örökösei. Kazinczy tudomást szerezvén a könyvárúsításról, a megkapott könyvjegyzékből kiválasztott magának nehányat és megkérte a családnál lakó barátját azok megszerzésére.

[276–7] Erdélyi levelek. IX. levél. Kazinczy F. műveinek Abafi Lajos-féle kiadásában IV, 128, 135.

[278] Uo. IV, 273. — *Lev.* 3321. sz. (Kazinczy levele 1816. november 10-én Széphalomról báró Wesselényi Miklósnak) Az adatok feldolgozása Abafi-kiadás IV, 344—354.

[279] Kazinczy munkái. Abafi-kiadás. IV, 284.

[280] *Lev.* XV, 3435. sz.

[281] Kazinczy levele Rumy Károlyhoz 1817. szeptember 10-én: *Lev.* XV, 3491. sz. — A püspök keresztneve téves: Mártonffy József volt.

[281] *Lev.* XV, 3356. sz

[281a] *Lev.* XV, 3356. sz.

E művek a következők voltak: Rollin 16 kötetes, gróf Teleki József 1760-ban Amsterdamban kinyomatott kis műve (Sur la faiblesses des esprits forts) és 8 kötet a „Freymaurek Bécsi Journaljá"-ból.[282] Gyarmathi csakhamar örömmel közölhette, hogy gróf Bethlen Gergely Rollin történeti munkáját és gróf Teleki könyvét ajándékba ingyen adja Kazinczynak.[283] A könyvek azonban a megbízott hibájából csak április 2-án érkeztek Kazinczy kezeihez.[284] Az így tapasztalt szívességekért Kazinczy hálásan emlékszik meg az öreg tudósról, közös ismerőseikhez írt leveleiben ismételten üdvözölte később is,[285] Döbrenteinek pedig azzal küldte meg „Erdélyi levelei"-nek kéziratát, hogy Gyarmathi előtt is felolvashatja az őt illető részt.[286] Remélte, hogy Gyarmathi még kiegészítő adatokat küld műve átdolgozásához, amint külön levélben egyenesen őt kérte meg, hogy a Bethlen-családról már küldött adatait újabbakkal egészítse ki.

Míg ez a levelezés folyt, az öreg tudós élete utolsó nagyobbszabású művén dolgozott, a »Vocabularium«-on. Ez utolsó nyomtatásban megjelent műve. Ezenkívül még egy levélrészletet közölt tőle, tudtán kívül, az egyik folyóirat, 1820-ban.[287] Szótára készültéről, amint érintettük, Kazinczynak is tudomása volt. 1815. szeptemberében ezt írta Döbrenteinek: „Bár Gyarmathy Ur tette volna, a' mit igért! Az országban nem hallotta senki nagyobb örömmel, hogy Gyarmathi Urnak Lexicona nyomattatik, mint én hallám. Bár el ne maradna nyomtatása. Én is dolgoztam affélét, de az én dolgozásom árnya sem lehet a' Gy. Uraménak. A' ki 35 Lexikont forgata végig e' cél miatt, többre mehetett, mint én..."[288] Ugyanő erről ezeket írta 1815. szeptember 26-án gróf Dessewffy Józsefnek: „Gyarmathy eggy excellens munkát ereszt ki: Lexicon Hungaricum parallelem. 35 Lexicont néze végig, hogy lássa, melly szavakat melly Nemzettől vettük. 7 vagy 8 ív lesz és subscribálni kell reá Pánczél Dániel bécsi újságírónál. Az ára nincs megszabva. Én fogok. Kérlek, te is tedd ugyanazt, mert félő, hogy a könyv nyomtatatlan marad."[289] Megemlítette a könyv készültét Kölcseyhez írt, 1815. október 15-én kelt levelében is: „Uram Öcsém fogta hallani a Dr. Gyarmathi S. Lexiconának hirét".[290] Kölcsey válaszában bizalmatlannak mutatkozott Gyarmathi tudományával szemben: „Az ujonnan készülő lexiconoknak igen örvendek, de Gyarmatitól keveset várok. Ő is azon fejek közül való, kiknek a philologia nem egyéb, mint *elmefuttatás*."[291] Maga

[282] Kazinczy levele gróf Gyulay Lajoshoz 1817. január 13-án: *Lev.* XV, 3360. sz. — A könyvek a *Lev.* 3368. sz. szerint.

[283] Kazinczy levele Széphalomról 1817. március 19-én Döbrenteihez: *Lev.* XV, 3402. sz

[284] Kazinczy levele 1817. április 19-én Szentgyörgyi Józsefhez: *Lev.* XV, 3419. sz

[285] Kazinczy levele gróf Gyulay Karolinához 1817. augusztus 19-én: *Lev.* XV, 3480. sz. — Uannak 1822. június 20-án: *Lev.* XVIII, 4092. sz. — Uahhoz 1823. január 18-án: *Lev.* XVIII, 4152. sz.

[286] Kazinczy levele Döbrenteihez 1818. július 2-án: *Lev.* XVI, 3622. sz.

[287] Tudományos Gyüjtemény X, 120—1.

[288] *Lev.* XIII, 3004. sz.

[289] *Lev.* XIII, 3005. sz.

[290] *Lev.* XIII, 3014. sz.

[291] 1815. október 16.?: *Lev.* XIII, 3016. sz. — Régebbi leveleiben így emlegeti: „Ezen Crisiske bizonyosan hiszem, hogy eggy zilahi főtől került, ki e vocalison leve-

Kazinczy annyira lelkén viselte a mű megjelenését, hogy Döbrenteihez 1815. október 27-én kelt levele szerint tíz példányra fizetett elő: „Gyarmati Urnak Lexiconára én tiz exemplárra subscribáltam. Mondjad neki, hogy szivesen tisztelem."[292] Ugyanez időtájt Pápay Sámuelnek is írt Gyarmathi szótáráról. „Az én igyekezeteimet Gyarmati egészen megpiritja. A' Finn és Lapp nyelvektől, melly a' nagy Révainak is bibéje vala, nem várok igen sokat. De a nemesebb embernek a valót és a haza javát illik tekinteni és nem a maga megszeretett hipotézeit 's valahol Gyarmati jót mondand, ott örömest leszek tanítványa."[293] A Vocabularium 1816-ban meg is jelent XIX+108[294] lapos apró nyomású nyolcadrét kötetben „Bétsben. Zweck Bertalan betüivel". Előfizetőihez azonban csak 1817-ben jutott el, Kazinczy 1817. április 5-én még nem kapta meg a rendelt példányokat.[295]

A mű címlapja: *VOCABULARIUM in quo plurima hungaricis vocibus consona variarum lingvarum vocabula collegit S. Gy. SZÓTÁR, mellyben sok magyar szókhoz hasonló hahgú (!) idegen nyelvbeli szókat rendbe szedett Gyarmathi Sámuel. Orvos doctor és a' göttingai tudos társaság tagja.*[296] A könyvből 94 lapot foglal magában a tulajdonképpeni szótár, amelyben betűrendben mindenütt a magyar szavakat találjuk elül, utána a különböző nyelvbeli megfelelőket. A nyelvjárásokat és a kisebb finn-ugor nyelveket is figyelembe véve, Gyarmathi 57 nyelvből merítette a szótár anyagát.

A könyvnek a törzsét képező szótárrészen kívül van bevezető része és toldaléka. A bevezető részben találjuk „Az olasóhóz. (!)" szóló előszót, amelyben Gyarmathi az emberi nyelv változásairól, azok eredetéről (a nemzetek költözése), magyar nyelvünk idegen eredetű (török, tatár, szláv, német, francia, olasz) kölcsönszavainak hozzánk kerüléséről, a nyelvek közötti állandó csereviszonyról, a szavak értelem-változásáról és elavulásáról, a nyelvtörténeti kutatás jelentőségéről értekezik, példákat is adva megállapításainak igazolására. Rámutat arra, hogy munkáját nem csak hazai, de külföldi tudósok számára is készítette, azért írta még a címet is latin és magyar nyelven. Szükségesnek látja megnyugtatni aggodalmaskodó barátait, hogy munkája nem válik gyalázatára nyelvünknek, mert az nem szégyen, hogy a kapcsolatba került nemzetek között kölcsönös nyelvbeli csereviszony van, ad és vesz mindenik. Megemlíti két tudós barátját, Sándor Istvánt,[297] kinek sok munkája jelent meg Bécsben, és Dobrowszkit, a prágai nyelvtudóst, akinek műveit, főként az elsőét, munkája készítésekor sokszor használta. A használt jelek magyarázata után

lez, 's verbum nélkül ir! Az illyen napkeleti fejektől én irtodzom." Kazinczynak írt levél: *Lev.* VI, 1450. sz.

[292] *Lev.* XIII, 3028. sz.

[293] *Lev.* XIII, 3039. sz.

[294] A könyv végén a Toldalék lapszámozása téves.

[295] *Lev.* XV, 3410. sz. Kazinczy levele Szemere Pálhoz. Szemere Pál is foglalkozott Gyarmathi müveivel: *Lev.* XIII, 3012. és 3090. sz. szerint.

[296] Én a zilahi református kollégium nagykönyvtári példányát használtam, mely Kenderesi tulajdona volt, később pedig K. Horváth Miklósé. Könyvtári száma: II. 449.

[297] Sándor István (1750—1815) író és folyóirat szerkesztő. Vagyonát tudományos és jótékony célokra hagyta. Hosszú ideig élt Bécsben. „Magyar Könyvesház" című bibliografiai müve a Gyarmathi könyvek között a legelső (L. a mellékletet).

felsorolja forrásmunkáit, a különböző lexikonokat és szótárakat, összesen 33-at, köztük a debreceni Magyar grammatikát, Beregszászi Pál, Otrokocsi Fóris Ferenc, Decsy Sámuel, Páriz Pápai Ferenc, Cornides Dániel, Szabó Dávid, Sándor István és Márton József műveit. Végül eredeti latin szövegében teljes terjedelmében közli akkor már elhunyt tudós barátjának, Engel János Keresztély bécsi tudósnak[298] 1799. augusztus 30-án Bécsben kelt és hozzáintézett levelét, amelyben tárgyalja, mégpedig részletesen (XI—XIX. l.) a Gyarmathi nyelvészeti felfogásának történeti és pragmatikus jelentőségét. A könyv végén levő „Toldalék"-ban először Erdélyben gyűjtött Székely szók-at ad, amelyeket Karácson Sámuel udvarhelyi professzor gyűjtetett székely diákjai által (97—101. l.). Gyarmathi bevezető szavaiban erről a gyűjteményről így ír: „Nyelvünk mivelésibe fáradozo Hazánk Fiai tudom jo szivvel által olvassák e' kis Székely gyűjteményt, mert ha minden vidéke két Magyar Hazánknak a' maga Provinciálismussait igy felkurhászná; ugy hamar elkészíthetnők ama' rég várt Magyar Idioticont, mellyet oh bár még életembe végig olvashatnék, vagy kidolgozásába magam is segédkezhetnék." A gyűjteményhez ad „Supplementumot", 30 szót, majd Sándor István Sokféléjének XII. kötete után leköz öl nehány száz „türhetetlen idegen szót". A nyomtatásbeli hibák után téves lapszámozással[299] még egy székely szógyűjteményt ad, amelyet könyve nyomtatásának befejezése után kapott „egy érdemes Hazámfiától".

Érdekes nyelvészeti művének készülte alatt és után Kolozsvárt még gyakran találkozott a szellemi frisseségét megőrzött öreg tudós az ugyanott élt írókkal és tudósokkal. Barátai közé számította id. Szilágyi Ferencet, a református kollégium tanárát, aki a gróf Bethlen-családnak is kedves embere volt.[300] Ugyancsak Kolozsvárt többször tett látogatást báró Jósika János, volt hunyadmegyei főispánnál, a későbbi kormányszéki elnöknél és fűvészséget kedvelő feleségénél, Csáky grófnőnél, beszélgetéseik során emlegetve közös ismerőseiket, többek közt Kazinczyt.[301] Kolozsvárról ment le 1817-ben Zsibóra, báró Wesselényi Miklós birtokára. Ez az év a nagy erdélyi éhinség szomorú esztendeje volt, amely a Szilágyságot különös mértékben sújtotta. A több főúr által indított segítő mozgalomba Gyarmathi is belekapcsolódott, bizonyságát szolgáltatván a nehéz helyzetben levők iránt érzett rokonszenvének és segítésre való készségének. Egy hónapig főzetett és osztotta az eleséget a zsibói birtok jobbágyságának, közel másfélszáz embernek, Rumford levesét (?) főzetve nekik.[302]

[298] Engel János Keresztély, magyar történetíró (1770—1814). Bécsben élt. 1791-ben erdélyi kancelláriai titkár. Főműve: *Geschichte des Königreichs Ungarn.* Bécs. 1814—15. 5 kötet. Gyarmathi Göttingából levelezett vele.

[299] Újra 97—100. l., helyesen 105—108. l. lenne.

[300] Id. Szilágyi Ferenc (1762—1828.), a kolozsvári református kollégium tanára, lelkész. A gróf Bethlen Gergely-családnál a lelkészi szolgálatokat (keresztelés, esketés, temetés) rendszerint ő végezte. (Török, *i. m.* II, 124—125.) Csiszár Sámuel kéziratos halotti beszéde is megemlíti barátságukat.

[301] Báró Jósika János levele Kazinczyhoz Kolozsvárról 1816. december 16-án: *Lev.* XV, 3345. sz.

[302] Döbrentei levele Kazinczynak Kolozsvárról. 1817. május 13: *Lev.* XV, 3432. sz. — Rumford angol eredetű, de a német birodalomban működött tudós és államférfiú.

Gyarmathi Sámuel sírja a házsongárdi temetőben

1819-ben egy főúri mulatságon vett részt a grófi család tagjaival és a mulatságot csupa e magánhangzós szavakkal írta le a Hasznos Mulattató számára.[303]

Meleg érdeklődéssel kísérte Körösi Csoma Sándor küzdelmeit és merész vállalkozását. Talán eltemetett terveinek felújítóját és megvalósítóját látta benne. Érdekében 1819-ben több barátjához és ismerőséhez fordult. Barátja, Kenderesi Mihály, kormányszéki tanácsos, anyagilag is támogatta a nagy utazót. 1819. április 26-án Schedius Lajos pesti egyetemi tanárt keresi fel levéllel, hogy megnyerje a nehéz sorsú ifjú támogatására.[304] Levelében megemlékezik Kenderesi Mihály pénzbeli segítségéről és feljegyzi Körösi Csoma életének nehány fontos adatát: máramarosszigeti református lelkésszé való meghívását, szilágysági gyalogos vándorlását és a kővárvidéki Péchy-család egyik tagjával, a generálissal való találkozását és beszélgetését. Ebből a levélből „Nevezetes Magyar Utazó" címmel és Gyarmathi Sámuel aláírással szemelvényt közöl a Tudományos Gyüjtemény.[305]

Az 1820-as év nyarát, minthogy gróf Bethlen Gergelyék fürdőre utaztak, nem Nagybúnban, hanem Marosnémetiben töltötte. Itt találkozott vele utóljára Döbrentei, aki ugyanebben az évben elhagyta Erdélyt és Pestre költözött. Idejét ekkor is nyelvészeti kérdésekkel töltötte.[306]

13.

GYARMATHI VÉGRENDELETE, HALÁLA, TEMETÉSE

1820 után egyre ritkábbá válnak a Gyarmathi életére vonatkozó adatok. 1824-ben szükségét látta annak, hogy végrendeletet készítsen. Ez év július 6-án, barátja, Szilágyi Ferenc kollégiumi teológiai professzor jelenlétében írásba foglalja végakaratát, amelyet a jelenlevő barát tanúként ír alá.[307] Ebben a végrendeletében Zilahon kamatra kihelyezett összes pénzét, ugyanott levő házát, ládáit, abban található ingóságait (elsősorban könyveit és emléktárgyait), németi pincéjét és egyéb hasznavehető vagyonát a zilahi református kollégiumra hagyta. Kifejezte azt a kívánságát, hogy az egyház, mint az iskola előljáró hatósága, rendeljen ki arra alkalmas férfit, aki a hátralékos és időről időre esedékessé váló kamatokat

[303] A Hazai és Külföldi Tudósítások 1819. évf. 23. (március 20-i) számában számol be a mulatságról. Itt olvasható: „Ezen mulatságot T. Gyarmathy Sándor (téves: Sámuel!) Ur csupán E magánhangzóbeli szavakkal irta le (Közli a Hasznos Mulattató)". Nem volt alkalmam egyik folyóirat megtekintésére sem; a *Lev.* XIV, 636. lapján lévő jegyzet után idézem.

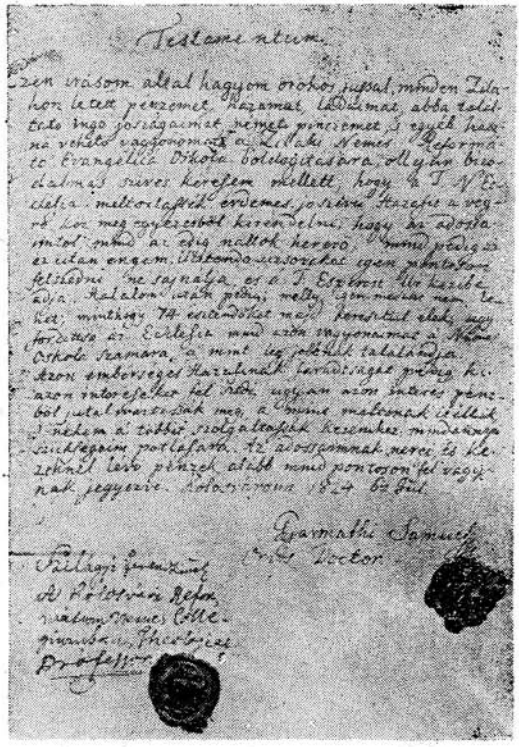
[304] A levél megvan másolatban a debreceni református kollégium nagykönyvtárában R. 1716. sz. alatt. Ismertettem „Adatok Körösi Csoma Sándor életéhez" címmel az EM. 1942 : 559.

[305] Tudományos Gyüjtemény 1820, 120—1.

[306] Döbrentei levele Kazinczynak. Marosnémeti, 1820. augusztus 20. „Itt kaptam az öreg Dr. Gyarmathyt. Gr. Bethlen Gergelyék Mehádiára mentekben ötet Németiben hagyták. A' 70 esztendős ember most éppen olly eleven, mint láttad. De öt semmi többé nem érdekli, csak a' szóegércselés (!)" *(Lev.* XVII. köt. 3883. sz.).

[307] A végrendelet fényképmásolata Both, *i. m.* XVI. és XVII. l. közt. Az eredetit a kollégiumi iratok közt nem sikerült megtalálnom. — Az itt közölt hasonmáshoz a Both-féle fényképmásolat után készült dúcot használtam fel.

behajtsa és hozzá az esperesen keresztül pontosan eljuttassa, hogy abból mindennapi szükségleteit pótolhassa. Halála után a vagyont használja fel az egyház tetszése és belátása szerint az iskola céljaira. Kiérezhető soraiból, hogy adósaitól még a kamatok pontos fizetését sem várhatta és hogy utolsó éveiben szüksége volt az így begyűjtött összegre. De bizonyíték ez a végrendelet annak a szeretetnek és ragaszkodásnak, amellyel

Gyarmathi Sámuel végrendelete
Az eredeti megsemmisült vagy lappang

nevelő iskolája és egykori munkatere iránt viseltetett. A végrendelethez mellékelte zilahi adósainak teljes névsorát és a tartozásuk összegéről s a hátralékos kamatokról szóló kimutatást.[308] Vagyonára nézve tett végaka-

[308] Mások is tartoztak neki, nemcsak zilahi lakosok. Kenderesi Mihály is vett fel tőle még Göttingában léte előtt nagyobb összegeket. Andrád Sámuel orvos barátja, kivel első, 1782. évi németországi utazását tette, élete végéig tartozott neki. 1791-ben Andrád Sámuel 290 német forintot, majd ismét 50 forintot vett kölcsön Gyarmathitól. Az elismervények a Székely Nemzeti Múzeumban az ú. n Gödri-féle iratok között. Ugyanott Andrád Sámuel özvegyének, Albert Justina asszonynak nyilatkozata a kölcsön állásáról 1818. január 28-án. Az ügy végleges rendezéseképpen Andrád özvegyétől földet kaptak zálogba Gyarmathi örökösei [Az itt felsorolt adatok Kovács László (Budapest) szíves levélbeli közlése révén jutottak tudomásomra. Szívességéért itt is köszönetet mondok].

rata teljesült. Báró Wesselényi Miklósnak 1830. március 18-án Salamon Józsefhez írt levele szerint az ingatlanokat eladták 2300 frtért s tőkepénzként kezelték, kamatait pedig a kollégiumi építkezésre fordították.[309] Könyvei ma is megvannak csaknem hiánytalanul a kollégium nagykönyvtárában.[310]

A halál 79 éves korában, 1830. március 4-én érte utól szülővárosában, Kolozsvárt, a gróf Bethlen Gergelyék belső-közép-utcai házában.[311] Szélütés érte és három napi szenvedés után húnyt el.[312] Koporsója felett a háznál Csiszár Sámuel kolozsvári református lelkész tartott március 6-án beszédet;[313] ebben áttekintett az elköltözött öreg tudós pályafutásán, különösen a három gróf Bethlen-család körében eltöltött idején, csendes tudományos munkásságán és szeretetreméltó, becsülést érdemelt egyéni jellemvonásain, szelídségén, vidám életszemléletén, alázatos és áldozatkész voltán. Koporsóját a grófi család tagjain kívül a zilahi református kollégium kiküldöttei is körülvették.[314] Sírja a kolozsvári házsongárdi temetőben van, a középső sírcsoportban vagy oszlopban, melynek élén az erdélyi református püspökök síremlékei emelkednek (185. sz.).[315] Sírjára, mely Sófalvi Miklós István barátjáé mellett van, a Bethlen-család babérfüzéres emlékkövet emelt ezzel a felírattal:

Med. Doctor
és
Professor
Gyarmathi
Sámuel
EMLÉKE

A múlt század hatvanas éveiben a berlini tudományos akadémia érdeklődött szobra iránt, hogy szoborgyűjteményében felállítsa.[316] Szobor máig sem őrzi emlékét, mindössze szülővárosa nevezett el róla utcát nemrégiben. De munkássága termékenyítő volt és az is marad azok számára, akik nemzetünkért hűséggel kívánnak dolgozni.*

[309] Török, *i. m.* II, 246.

[310] Jegyzéküket közzétettem „Gyarmathi Sámuel könyvei" címmel az EM. 1943. 332—41. és itt a Függelékben.

[311] Both, *i. m.* XVI. — Szinnyei IV, 26.

[312] Csiszár Sámuel kéziratos halotti beszédének adata.

[313] A beszéd kézirata a zilahi református kollégium könyvtára kéziratgyüjteményében (Salamon József-hagyaték iratai). 16 számozatlan lap.

[314] Uo. Búcsúztató szavak.

[315] Kelemen Lajos múzeumi és levéltári főigazgató úr személyesen volt szíves 1939-ben elvezetni a sírhoz. Mind e szíves fáradozásáért, mind egyéb irányú támogatásáért, útbaigazításaiért és tanácsaiért ezúton is hálás köszönetemet nyilvánítom.

[316] Both, *i. m.* VII—VIII.

* Dolgozatom kéziratát 1944. január 14-én zártam le. Kénytelen voltam nehány továbbvezető szálat figyelmen kívül hagyni, mert különben dolgozatom nyilvánosságra bocsátásával még várnom kellett volna. E helyen hálás köszönetemet fejezem

FÜGGELÉK

1.

Gyarmathi úti előkészületeire és külföldi útjára tett költségeinek jegyzéke

Tulajdon szükségeimre tett költségek, még elindulásom előtt kezdve

	Rfl	x
1795. 26. Aug.		
Költöttem Vásárhelyt — —		*20*
Beresztelkén — — — — — —		*40*
Kolosvárt holmi áproságra	*2*	
Az Abrudra menő Darabontnak — — — — — — —	*4*	*30*
A Litsko stufáit hozo bányásznak — — — — —	*1*	
Jenői Fogadoba — — — —		*28*
Kovátsnak az orámért — —	*22*	
Hochmeisternek apro régi vásárlásokért — — — —	*21*	*43*
Kenderesinek az 1000 Rf. kipotlásába — — — —	*80*	
Kolosvárt skatujara, Gyapotra mire — — — — —	*1*	*52*
Gombokra, 3 pantlikara —		*40*
Egy bitsakra, és orakötőre		*30*
29 Oct. Vas Procuratornak Désen — — — — — —	*9*	
30 Oct Kassai Mihájnak küldötem Rettegröl Verestoitol	*4*	*30*
Költöttem a' Rettegi Sokadalmon — — — — —		*25*
9. Dec. Veszprémínek egy Stufáért — — — — —	*9*	
Szolgabironak — — — —		*45*
Két skatujára — — — —		*40*
Harmintzadra, Skatujáimért		*36*
Deáknak irásért — — — —		*30*
Jantsinak — — — — —		*30*
Engelnek Bétsbe fizettem a' Cicero Officiumaiért —	*15*	*20*
Egy pár mordájt vettem Jantsonak — — — — —	*5*	
Egy pár pistolyért Jantsonak ajándékba — — — —	*18*	
Tsikos sejem 11 Röf Materiara Gr. B. G. Szakats Istvánja számára — — —	*30*	*48*
Ezért Bort igért a' Grof, a Kibling 350 Veder borába		
B. Elek Urfi Arany orájat megvettem — — — —	*27*	
és le küldöttem Sz. Miklosra Jantsonak 12. Jan. 1796. hogy ha tetszik váltsa magához.		
6ª Apr. Egy pár igen fein Anglus kis ollot vettem Grof Bethlen Ferentznének Lipsiában — — — — —	*2*	*30*
A Kö pallerozonak 4 darab kö vágásért — — — —	*2*	
Karsten. Tabellarische Übersicht, der Fossilien — —	*1*	

ki Szabó T. Attilának, aki munkám megírására nem szünt meg állandóan ösztönözni, dolgozatom elkészítésében és kiadásában önzetlen, igaz baráti támogatásban részesített. Nemcsak munkám megjelenését tette lehetővé, hanem állandó tanácsával, a kézirat gondos és fáradságos átjavításával, mindvégig való gondozásával meg nem hálálható szolgálatot ajándékozott nekem.

Ugyanitt köszönöm meg nevük felsorolása nélkül mindazoknak támogatását, akik munkám közben útbaigazításukkal, adatközlésükkel, tanácsukkal vagy kutatásukkal segítettek. Jegyzeteimben igyekeztem jelezni azt, amit nekik köszönhettem. Külön ki kell azonban emelnem közülük Tatár Géza kartársamat, a zilahi református Wesselényi-kollégium könyvtáros-tanárát, aki kutató munkámban mindvégig a legnagyobb készséggel állott rendelkezésemre és segítségemre.

	Rfl	x
A Geisler Mineralis Catalogussára — — — — —		50
Cabinet des Seligen Prof Leske beschrieben von Werner. Musaeum Leskeanum.		
5 Darab Hartzi Stufáért Göttingában — — — — —		3
1 Darab Crystallizalt Zeolitért — — — — —		1
2 Darabért; egyik Bleyspath, másik Atlas Erz. — — —		45
12 Darabért. Grüner, Weiser und Eisenstain mit grüner Bleyspat. Zeolit, und Bley, Glaserz — — — — —	8	30
10 Darabért. Bleispat, granit, etc. — — — — — —	1	24
Microscopiumomért — —	2	
4 (?) Darab. Bleyglanz, Schneespat. Scherb. Kobald. Magnes. — — —		40
Schakra — — — — — —		19
Az Enyedi Coll. Correspondentiajara.		
1⁰ Levél forditásra — —	1	
2⁰ Postara Anglia felé —		24
3⁰ Kis lensre, microscopiumnak — — — — —		20
Három nagy Islandiai Zeolitért adtam 2 Arany Stufát Nro 36.70 — — — — —		6
Nyoltz Luidoros Heliotrop Pixisért. 4 Stufát, Nro 9. 12. 53. 89. = 53 Tallér —		79
A Nagy Islandiai Doppelt Spatért. Ezüst stufáért: 3 Stufár. Nro. 5. 6. 77. 40 Tal. — — — — — — —		60
7 Darab Hartzi Stufákért —		36
16 Rforintos Islandia Band Achát pixisért az Elek Urfi számára, adtam 4 Stufát. Nro. 28. 64. 84. 97. értek ezek 16 Thal. Adom 16 Tal. ba. — — — — —		24
Dr. Patakinak 3 könyviért. Vernunft Religion Kant munkája — — — — —	1	30
Fichte Kritik aller Offenbahrung — — — — —	1	15
Buhle Einleitung in die Kritik — — — — — —	1	
A Szép Nagy Ustoriumért és egy kis lensért — — —	2	42
18 darab. Kalckspatot, egy Antin. Magnest — — —	1	10
9 Lefeldi 5 darab. Trap. Mandelstain, Cristal Magnesium (Branstein) Stufákért —	1	
A Vámolo Machinám 3 kerekiért — — — — — —		51
2⁰		
3⁰		
15 Darab Hartzi Stufaert. Galmey. Szép Bley. Malachit. Arsenical Silber. etc. Két Stufát adtam. Nro. 56. 92. = 8 taller. de tsak 4 tallérba — — — — —		6
Szötsnak Frankfurtban 6ª Oct. 1796. költsön — —	2	
5 Stufáért, Goldkies Nro. 78.	2	
5 Stufáért Nro. 126. — —	2	
Federnek. Derbishiri Flusspath Pohárért 10. Förfért, Brémából és Zeolithért. Nro. 76. 31. — — — —		9
A Két hoszszu zöldüveg Electricus Tubusért — —	2	
A Nagy Szép Roth Güldenért	7	30
A Fa Mikroscopiumért — —	4	
A Nagy Ustorium Lensért —	3	
A két Bergkristal lensre, és etzet angolnás concáv üvegre — — — — —	1	24

	Rfl	x
Nro. 143. Amethist Wassertropf-Kristályomért adta Feder Professor a' következőket: 9 Thal. — — —	*12*	
Graphit. Obsidian. Thumerstein aus Dauphiné. Gemeiner Thumer-Stein, Circon v. Zeilon. Glasartiger-Strahlstein. Kobald. Kupfer Nikel. Adularia. Eisenglanz. Derb. Kobald. Seifenstein, Eisenglimmer, Stinkstein. Gipsspath, Norveg. Kupfer. Zeiloni Feldspath. Glaubersalz, Leberstein. Schwefel-Erz. Bergholz.		
Egy pár tsakjaért — — —	*2*	
Bethlen Imbre Urfinak adtam két arany Stufát Nro. 63. 64. és egy Antinomiumot Nro. 54. Fa mikrosc. Mellyért adott: Vetettem drágán 16 tallérra — —	*16*	
Menacanit. Borazit. Tremolit. Strahlstein. Stangenschörl. Graphit. Gedieg. Arsenik. (Scherben-Kobald) Durchsichtige Zeolith. Crystal. Katzenaugen. Turmalin. Hyacinth. Oriental. Granat. Rubine. Lentznek. Öt Stufát. Nro. 3. 60. 51. 18. és még egy e Tallerost, talán 60 féle Gebirgsartokért és új minerakért. Vetettem volt 41. tallérra.		
Batsnak. Két Stufát Nro. 11. 57. ért. 31 Tall. az igérte, hogy ő is küld.		
Peters. Erfurti Mechanicusnak fonalakra adtam —	*2*	
24 Darab pallerozott Heynbergi márványért — —	*2*	
A. Verner. 200. darab stufája; a' Voigt. 60 darabja, a Manzfeldi 24. a' Harzi 34. darab, a sok Steinkohl, és Heinbergi darab és a kettős Botanica Collectio mindegyütt '75 Rf. 10. Luidor. Eladtam belölle. Már most áll nekem az egész maradék. 13. Stufáért adtam. Nro. 65. 130. és toldást — — — — —	*1*	*45*
7 Stufáért, kik közt a szép Zianit, Feldspat, Lepidolit, Eisenglanz v. Elba szép Schwefelkies. Nro. 14. 8. T. — — — — —	*10*	
Adtam pénzül — — — —		*45*
Az a la Greque kristályu szép Braunsteinot — — — —	*1*	
Egy szépetske Rotgüldenért	*1*	
A Bétsi Minerologustól 19 darabot. Chlorit, Bergholz. etc. — — — — —	*8*	
Mügetöl 17 darabot 46 Garason — — — — —	*3*	
Ossian Anglusul. — — —		*45*
Tiz darab Hartzi kövekért, Spanyol Graphit-tal együtt	*1*	
Az Enyedi Collégium Gyps Abdruck-jai Catalogussának leiratására adtam —	*7*	*30*
A Person drága réz Mikroscopiumáért — — — —	*12*	
Storm Fabeln. Danus könyv	*1*	*14*
Rochow. Danus könyve —	*1*	*14*
Két Exemplárjára a' --i könyvnek 6 Tal. — — —	*9*	
8 Darab Stufákért. Grüne Böhm. Granaten. Glaserz.		

	Rfl x
Färbe Braunstein. Kalkspathok. — — — — —	2 15
A Feketén jegyzett Numerusu Stufáimat eladtam: 1⁰ Pénzen, a' mennyi tudniillik feketén van jegyezve a Veres szám közzé. 2⁰ Geislernek a' 130 Rtallért érö Stufákat, a' Gyürüért.	
NB. A mit az Enyedre küldött Stufákra, és a' Gipsek Catalogussa leiratásira költöttem; mindegyütt 145 Rfl. 44 xra megyen.	
A Koppenhágába küldött Ferslagert — — — — —	1 30
Gumprecht-öl az ezüst orát hitelbe két souvenir aranyon vettem.	
Vettem az háromlábu Telescopiumot — — — — —	27
Fejül adtam a' vén perspectivámat, melly rézből van.	
Három kis Lens-ért adtam 18 Gs. — — — — — — —	1 08
A Kis Domboru Perspectivisch tükörért — — —	45
A Benkö MS. és könyve Posta Portojába fizettem Jenai Academita Huszár Dánielnek — — — — —	2 05

2.

Gyarmathi Sámuel könyvei

Gyarmathi Sámuel 1824. július 6-án Kolozsvárott kelt „Testametum"-át így kezdi: „Ezen írásom által hagyom örökös jussul, minden Zilahon lett pénzemet, házamat, ládáimat, abba találhato ingo joszágaimat, németi pinczémet, 's egyéb haszna vehető vagyonomat, a' Zilahi Nemes Reformáto Evangelica Oskola boldogitására." A végrendelet más részében pedig ezt olvashatjuk: „Halálom után pedig; ... úgy fordíttsa az Ecclésia mind azon vagyonaimat a Nemes Oskola számára, a' mint leg jobbnak találandja."

Valószínű, hogy a végrendeletben említett ládák könyveket tartalmaztak és így a végrendeletben olvasható „ingó vagyon" kifejezés nem egyéb, mint Gyarmathi Sámuel könyvtára, amely rendelkezése szerint csak halála után került egyéb hagyatékával együtt a zilahi református kollégium birtokába. Gyarmathi Sámuel 1830. március 4-én, Kolozsvárt bekövetkezett halála után a kollégium birtokába is vette a hagyatékot és könyvtárában elhelyezte a jóltevő tudósnak, a kollégium egykori tanítványának és első professzorának könyveit is.

Hosszú időn át nem lehetett tudni, hogy a kollégium nagykönyvtárának körülbelül tízezer darabot kitevő régebbi könyvanyagából, amely azóta többrendbeli átrendezésen esett át, melyek a Gyarmathi Sámuel könyvtárából került művek. A könyvtár jelenlegi naplóiban a régebbi műveknél már nincs feltüntetve, hogy kitől került és milyen módon jutott a könyvtár birtokába. Kutatásom közben nemrégiben sikerült reábukkannom a zilahi református kollégium könyvtárának egy 1830. július 25-én készült latin nyelvű jegyzékére, amely világosan feltünteti és fel-

betartoznak, az utóbbi az előbbihez tartozó névmutató. A művet Gyarmathi magának gróf Széchenyi Ferencnek ajándékából személyes levél kíséretében kapta. — Könyvtári számuk: U. 36.

18. Révai Joannis Nicolai: Elaboratior Grammatica Hungarica. Pestini, 1803. 2. köt.

Könyvtári száma: 3444.

19. Rautenstrauch: Biographie Marien Theresiens. Wien und Presburg, 1780.

Könyvtári száma: 1985.

20. Zimmermann E. A. W.: A political survey of the present state of Europe in sixteen tables, 1787.

Könyvtári száma: 1980.

21. Gyarmathi Samuele: Affinitas Lingvae Hungaricae cum Lingvis Fennicae Originis grammatice demonstrata. Gottingae, 1799.

E példány jóval később került vissza a könyvtárba. Tele van Gyarmathi sajátkezű, ceruzával készített jegyzeteivel. A jegyzetek azt mutatják, hogy Gyarmathi gondolt müve átdolgozására. — —Könyvtári száma: II. 401.

22. Verseghy Ferenc: A' tiszta magyarság, avvagy a' csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések. Pestenn, 1805.

Benne az ár: 1 f. 8'. — Könyvtári száma: 3141.

23. Schrader M. Christianus Fredericus: Genera Plantarum selecta in usum tironum botanophilorum. Halae, 1780.

Táblázatokkal. — Könyvtári száma: 3065.

24. Világosvári Miklósfi János: Versegi Ferentznek tisztasággal kérkedő tisztátalan magyarsága. Pesten, 1805.

Könyvtári száma: 3386.

*25. Valachisches Lesebuch: Vien, 1793.

*26. Comenius Johann Amos. Orbis pictus. Posonii, 1793.

27. Raff M. Georg Christian: Naturgeschichte für Kinder. Göttingen, 1793.

Nagyon használt, rongyos példány. — Könyvtári száma: 2413.

28. Derham Guillaume: Theologie Physique ou Demonstration de l'existence et des attributs De Dieu Tirée des Oeuvres de la Création, Accompagnée d'un grand nombre de Remarques d'observations curieuses. A la Haye, 1790.

Ár: 30 kr. — Könyvtári szám: 2398.

29. Philosophia.

Kötött kézirat. Ívenként más és más kéz írása. Gyarmathi sajátkezüleg javította át és elöl ugyancsak sajátkezüleg készített hozzá egy lapnyi mutatót magyar és latin szakkifejezésekkel. Ennek címe: *Termini Philosophici.* Az egész jegyzet kb. 200 teleírt lapból áll, le a számozás csak a 47. lapig tart. — Könyvtári száma: 3564.

30. Kiss Michael de Zilah: Dissertatio inauguralis medica De Psora. Viennae, 1819.

Könyvtári száma: 5800.

31. Macko Paulus: Compendiaria Matheseos Institutio quam in usum auditorum Philosophiae elucubratus est. Vindibonnae, 1771.

Rajzokkal. — Könyvtári száma: 2146.

32. Lock János: A' Gyermekek' Neveléséről. Corte után franciából fordította Borosjenői gróf Székely Ádám. Kolozsváratt, 1771.

Nem biztos, hogy a Gyarmathi-hagyatékból került példány. Ez a bejegyzés áll benne: *Közép Szolnoki Casinoé. Balog Pál ajándéka.* — Könyvtári szám: 2727.

33. Dornblüth R. P. Augustino: Observationes oder Gründliche Anmerckungen über die Art und Weise eine gute Übersetzung be-

sonders in die teutsche Sprach zu machen. Augspurg, 1755.

Sarkán Gyarmathi írásával a cím. — Könyvtári száma: 3204.

34. Wáli István AP.: Római imperatorok tüköre. Posonyban és Kassán, 1778.

Több kézírásos bejegyzés, előző tulajdonosok neve, stb. — Könyvtári száma: 2503.

35. Whiston Gulielmus A. M.: Elementa Euclidea Geometriae planae ac solidae. Venetiis, 1737.

Könyvtári száma: 3505.

36. Strasoldo Rudolf Graf: Die Wirthschaft eines philosophischen Bauers von Hirzel. Wien, 1768.

Könyvtári száma: 2145.

37. Lüderwald Johann Balthasar. Die Wahrheit und Gewisheit der Auferstehung Jesu Christi. Helmstedt, 1778.

Könyvtári száma: 5213.

*38. Gellert F.: Briefe von dem guten Geschmacke. Leipzig, 1769.

39. Adelungs Johann Christoph: Wörterbuch der Orthographie und der deutschen Sprache. Wien, 1799.

Könyvtári száma: 3574.

40. Pezelius Christophorus: Argumentorum Philippicorum. Pars ultima. Neostadii Palatinorum, 1589.

Szép bőrkötésén fekete betűs mélynyomás: *S*W*. Belül kézírással régi tulajdonosok bejegyzése. — Könyvtári száma: 4949.

41. Verzeichniss der Geiszlerischen Mineralien-Sammlung zu Leipzig. Leipzig. 1792. 2. köt. Hozzákötve: Supplement zu dem V. Leipzig, 1796.

Nagyrészt felvágatlan példány. Első kötete belső borítéklapján azonban Gyarmathi sajátkezű írásával egy teljes lapon 15 aranyfajtát sorol fel. — Könyvtári száma: 3930.

42. Hellot: Färbekunst oder Unterricht Wolle und wollene Zeuge zu färben. Fordította franciából Abraham Gotthelf Kästner. Altenburg, 1751.

Gyarmathi írásával: *No. 179.* — Könyvtári száma: 5424.

43. Javelli Chrysostomi: Quaestiones in Metaphysicam Aristotelis. Wittembergae, 1623.

Sok, a régi tulajdonosoktól eredő bejegyzéssel. — Könyvtári száma: 3547.

44. Weber Johann Karl: Landapotheke nebst einigen Hauskuren unter Aufsicht und Beförderung des königlichen Kollegii medici herausgeben (F. August von Wasserberg). Wien, 1787. — Hozzákötve: Pharmacopoea Pauperum in usum Instituti Clinici Hamburgensis edita a societate medica. Hamburg, 1785. —

Könyvtári számuk: 5752.

45. Nützliche Anweisung zum Kochen. Breslau und Leipzig, 1760.

Nagyon használt példány, számos kézírásos bejegyzéssel. Sarkán a cím: *Koch-Buch.* — Könyvtári száma: 3731.

46. Ernesto Jo. Augusto (autore): Initia Doctrinae Solidioris. Editio quarta. Lipsiae, 1758.

Belső borítéklapján Gyarmathi kézírásos bejegyzésével: *24-ta Aug. 780 Viennae 24 x.* — Könyvtári száma: 5419.

47. Wiegand Johann: Anleitung zu einem österreichischen Land- und Hauswirtschaftskalender. Wien, 1772.

Bejegyzés: *Pántzél Pest 1789.* — Könyvtári száma: 2477.

48. M. L. ***: Dictionaire portatit de santé (Vincent) Paris. 1760. 2. köt.

A kiadó kéziratos igazolásával. Bejegyzés: *No. 57. 46 x.* — Könyvtári szám: 1323.

*49. Dorfé De M.: L'Astrée Pastorale Allegorique. Paris, 1733.

50. Petri L'Abbé S. J.: Elogia. Venetiis, 1674. — Hozzákötve: Stephani Petiot S. J. Panegyrici duo.
Könyvtári számuk: 5085.

*51. Alvarus Emmanuel: Principia institutionum grammaticorum Claudiopoli.

52. Heynatz M. Johann Friedrich: Handbuch zu richtiger Verfertigung und Beurtheilung... der Briefe. Berlin, 1779.
Könyvtári száma: 4409.

53. Bibliotheque de Physique et d'Histoire naturelle. Paris, 1758. 5. köt.
Könyvtári száma: 4452.

54. D'Young: Les nuits. Traduites de l'Anglois. Par M. le Tourneur. Tome I. Le notti di Young. Marseille, 1770.
Párhuzamos olasz és francia fordítás. — Könyvtári száma: 5834.
A fenti szám után, de tévedésből sorszám nélkül:

Storia Generale De'Viaggi. Tomo I—XXVII. Venezia, 1751—1758. 27 köt.
Képekkel és térképekkel, egyforma bőrkötésben. — Könyvtári száma: 1144.

55. Dufresnoy M. L'Abbé Lenglet: Methode pour etudier la Geographie. I—VIII. Paris, 1742. 6 köt.
Az eredetileg nyolc kötetes műből, a régi jegyzék szerint csak hét kötet maradt Gyarmathi hagyatékából a könyvtárnak, ma pedig csak hat van. A III. és VII. kötet hiányzik. — Könyvtári szám: 5305.

*56. Dufresnoy M. L'Abbé Lenglet: Methode pour Étudier Histoire. Amsterdam, 1738. 5 köt.

57. Claville M. Le Maitre: Traite du Vrai Merite de l'Homme. Paris, 1737, 1740. 2 köt.
Könyvtári szám: 1278.

58. Breithaupti Christiani: Ars decifratoria sive scientia occultas scripturas solvendi et legendi. Helmstadii. 1737. — Hozzákötve: Hilleri M. Ludovici Henrici: Mysterium artis Steganographicae novissimum. Ulmae. 1682.
Könyvtári számuk: 5863.

*59. Páriz Pápai Ferenc: Pax animae — Lélek csendessége. Kolosvárt, 1775.

60. [Paulus Orosius] Calendarium Jauriense Titulare et Historicum ad annum Jesu Christi MDCCLXIV. Jaurini, 1763.
Könyvtári száma: 6179.

61. Novum Calendarium ad annum MDCCXCIV. Claudiopoli, 1793.
Könyvtári száma ugyancsak: 6179.

62. Saldeni Guiljelmi: De Libris varioque eorum Usu et Abusu. Amstelodami, 1688.
Könyvtári száma: 5606.

*63. Gellert F.: Sämmtliche Schriften. Neunter Theil. Wien, 1775.

*64. Gellert F.: Sämmtliche Schriften. Sechster Theil. Leipzig, 1770.

65. Gellert F.: Vier Briefe. Leipzig, 1761.

66. Weszprémi István M. D. Magyar országi öt különös elmélkedések. Pozsonyban, 1795.
A régi jegyzetek szerint *négy* elmélkedések, a könyv címlapján pedig Gyarmathi kézírásával *hat*-ra van javítva az elmélkedések száma. — Könyvtári szám: 3875.

67. Roth Albrecht Wilhelm: Verzeichnis derjenigen Planzen, welche... nicht in den gehörigen Klassen und Ordnungen des Linneischen Systems stehen. Altenburg, 1781.
Belső lapján kézírással: *Samuel*

Gyarmati. Kívül a kötés sarkán Gyarmathi saját írásával: *Roth. Botanische Anomalien.* — Könyvtári száma: 2432.

68. Alter Franz Carl: Ueber die Samskrdamische Sprache vulgo Samskrit. Wien, 1799.

A kötés sarkán: *Alter Samskritanische Sprache.* — Könyvtári száma: 3684.

69. Erdbeschreibung zum Gebrauche der studirende Jugend in den kaiserl. königl. Staaten (1—3). Anhang. Wien, 1781.

Könyvtári száma: 3516.

70. Dobrowsky Joseph: Geschichte der Bömischen Sprache und Litteratur. Prag, 1792.

Könyvtári száma: 6158.

71. Principia sermonis Graeci (Welleriana). Tiguri, 1751.

Használt. Benne több tulajdonos neve. — Könyvtári száma: 4085.

72. La Placette János: A' keresztyén ethikának vagy erköltsök tudományának Rövid summája. Debrecen. 1750. — Hozzákötve: Oktatás az elmélkedésről.

Benne: *nro. 157.* — Könyvtári száma. 1769.

73. Die Kunst Teutsche Briefe schoen abzufassen... Erster Theil. Frankfurt und Leipzig, 1761.

A kemény fedél utáni tiszta lapon Gyarmathi sajátkezű bejegyzése: *Sam. Gyarmathi Viennae Austr. 16 oct 1777 Dr 54. Tom. 2.* — Könyvtári száma: 6137.

74. Vogt Johannis: Catalogus Historico-criticus Librorum rariorum. Hamburgi, 1738.

A kötés sarkán Gyarmathi írásával: *Vogt. Catalogus Librorum Rariorum.* — Könyvtári száma: U. 28.

75. La Colombiere R. P. Claude: Réflexions chrétiennes. Tome sixieme. Lyon, 1757.

Könyvtári száma: 5525.

*76. Sermons de Massilon. Paris, 1747.

77. Georgius Nagy Transylvanus de Nagyajta: Elementa Lingvae Germanicae in gratiam Hungaricae et Transylvanicae Jvventutis. Viennae, 1775.

Benne kézírásos bejegyzés: *Gratuita et amica oblatio Auctoris, hujus Libri possessorem fecit Steph. Kováts de Kovászna 1775. 25 7bris. Viennae in Austria.* — Könyvtári száma: 3511.

**78. Primitiva Latinae Lingvae. Claudopoli, 1768.

79. Máriafi István: Kis magyar frázeológyia. Pozsonyban, 1788.

Könyvtári száma: 3651.

*80. B. Enyedi János: Falusi embernek Patikája. — 1801.

*81. Baumeister: Definitiones Philosophiae ex systemae Volfii. Wittembergae, 1758. 2 köt.

**82. Baumeister M. Frid. Christ.: Institutiones Metaphysicae... Methodo Wolfii. Wittenbergae et Servestae, 1749.

E kiadás könyvtári száma: 3642. A régi jegyzékben a kiadás helyéül Servesiae, idejéül pedig 1744 jelöltetett meg, de ez lehet tévedés is.

*83. Volff Bernh: Getreue Hofmeister. Hannover, 1727.

*84. Katechismus csel Mare. Klus, é. n.

85. Lettere della signora Izabelle Andreini Padoana. Torino. 1628. — Hozzákötve: Fragmenti di alcune scritture della Sig. Isabella Andreini. Torino, 1628.

Szép, címeres exlibrissel, több kézíratos bejegyzéssel. — Könyvtári száma: 4167.

86. Das Allgemeine von Gott dem Menschen und der Welt. Berlin, 1764. — Hozzákötve: Kurze Erläuterung einer in Kupfer gestochenen Vorstellung der Biblischen Geschichte. Berlin, 1762.

Könyvtári száma: 5742.

87. Heusingern Joh. Christian Friedrich: Neuste Sammlung... Leichenpredigten. Zweeter Theil. Eisenach, 1726.
Könyvtári száma: 5864.

88. Mara Laurentius de Felsőszálláspataka: Dissertatio Juridica ad Decreti Tripartiti Part. I. Titul XVIII. Claudiopoli, 1767.
Könyvtári száma 3189.

89. Fabeln Romanzen und Sinngedichte. Frankfurt und Leipzig, 1781.
Utolsó lapján németül írt jegyzet, kézírás ceruzával. — Könyvtári szám: 3661.

90. Blaskovits Josef: A' selyem tenyésztésnek módjáról; és hasznáról való beszélgetés. Nagyvárad, 1793.

91. Clericus Joannes: Compendium Historiae universalis ab initio mundi ad tempora Caroli Magni imp. Lipsiae, 1707.
Könyvtári száma: 2521.

92. Sobrino François: Grammaire nouvelle espagnole et françoise. Brusselle, 1732.

93. Martialis M. Val.: Epigrammata. Cum notis Th. Farnabii. Amsterdomi, 1704.
Borítéklapján Gyarmathi sajátkezű írása: *Viennae 28 Sept. 1780. 60.* — Könyvtári száma: 639.

94. De Sarasa R. P. Alphonso Antonio S. J.: Ars semper gaudendi. Viennae Austriae, 1756.
Első lapján irónnal Gyarmathi sajátkezű írása: *Dono Sp. D. Gyujtó.* — Könyvtári száma: 6121.

95. L'homme conduit par la raison (Pillot). Paris 1770.
Első tiszta lapján Gyarmathi sajátkezű bejegyzése: *Sam. Gyarmathi. Viennae 1777 Dr. 30.* — Könyvtári száma: 1326.

96. Lulofs Johannis: Introductio ad Cognitionem atque usum utriusque globi. Lugduni Batavorum, 1763.
Könyvtári száma: 3800.

97. Molière (Mr. de) L'Avare. Combedie en cinq actes. Frankfurt et Leipzig, 1762.
Fedele belső lapján Gyarmathi sajátkezű írása: *Sam. Gyarmathi. 1777 3x 6.* — Könyvtári száma: 2860.

98. Köleseri Samuelis de Keres-eer: Auraria Romano-Dacia. Cibinii, 1717.
Könyvtári száma: 6313.

99. Racine: Oeuvres. Tome I. Amsterdam, 1722.
A régi jegyzék szerint, valószínüleg tévesen, 1723-as kiadás. — Könyvtári száma: 2305.

* 100. Thomasi Thom: La vie de Cesar Borgia. Leide, 1712.

101. Sluterus M. Severinus: Anatomia logicae Aristoteleae, Frankfurt, 1610.
Több régi magyar tulajdonos kéziratos bejegyzésével. — Könyvtári száma: 3618.

102. Strada Famianus (escite en latin): Histoire de la Guerre de Flandre. Mise en François par P. D. V. Vrier. Tome second. Lyon, 1776.
Könyvtári száma: 4191.

103. Tolnay F. István: Igaz keresztyéni és Apostoli Tudomány s' Vallás utára vezető és az eltévelyedésről jó Utban hozó Kalauz... Kolosváratt, 1679.
Hung. 29. könyvtári szám alatt öt példány van. Hogy melyik volt a Gyarmathié, nem állapítható meg.

* 104. Sincerus Alex: Der curiose Becher. Nürnberg, 1713.

105. Bona Joannis: Manductio ad coelum. Viennae 1779.
Könyvtári száma: 4925.

*106. Molnár Gregor: Elementa gramm. latinae. Claudiopoli, 1750.

* 107. Farbenbüchlein — 1745.
A könyvtárból valaki kikölcsönözte, de nem hozta vissza. — Könyvtári száma: 6166.

108. Monse Josephus Wratisl: Dialogus inter clericum et militem super dignitate papali et regia. Brunae Moravorum, 1779.
Könyvtári száma: 4871.

* 109. De Chemia Senioris Zadith Antiquissimi Phi. Libellus.

* 110. Veszprémi István: Gyermeknevelésről. Kolosvar, 1760.

*111. Cellarius Christ.: Primitiva latina. Posonii, 1783.

112. La Placete Jean: Nouveaux Essais de Morale. Tome I—II. Amsterdam, 1697. 2 köt.
Könyvtári száma: 4206.

* 113. Gram. Martoniana Latina.

* 114. Gömöri Dávid: A' Pestisről. Győrben, 1739.

115. Grammatica Graeca.
Kézirat. — Könyvtári száma: 6071.

116. Tursellini Horatii: Romani Historiarum Epitomae. Franequerae, 1695.
Számos kéziratos bejegyzéssel. — Könyvtári száma: 6156.

117. Bidermani Jacobi S. J.: Utopia (Sales Musici). Venetiis, 1668.
Könyvtári száma: 5069.

* 118. Szedlacsek Math.: Historia Poëtica. — 1778.

119. Masenio R. P. Jacobo S. J.: Ars nova Argutiarum. Coloniae Agrippinae, 1687.
Könyvtári száma: 6117.

120. Balbino Bohuslao Aloysio S. J.: Examen Melissaeum. Viennae Austriae, 1670.
Könyvtári száma: 3787.

* 121. Erasmi Rotterdami: Colloquia. Lipsiae, 1684.

122. Martialis M. Val.: Epigrammaton Libri XII. Dilingae, 1636.
Kéziratos bejegyzés: *Domus Udvarheliensis 1664. S. J.* — Könyvtári száma: 1058.

123. Ariosto Di M. Lodovico: L'Orlando Furioso. Tomo secondo. Venezia, 1760. — Hozzákötve: L. Ariosto: I cinque Canti.
Könyvtári száma: 5433.

124. Severi Sulpiti: Historia sacra. Continuata Ex Joh. Sleydani libro. Claudiopoli, 1701.
M. Tótfalusi Kis Miklós nyomdájában készült. — Könyvtári száma: 3752.

125. Hildebrando M. Frid.: Oratorii Discursus LXVII. Northusae, 1672.
Jegyzetekkel. Kézírással bejegyezve: *S. P. Salma Comp. Vitteb. Possidet Lad. C. de Bethlen Anno 1764.* — Könyvtári száma: 5621.

* 126. Le Page Touche. Histoire galantes.

* 127. Singularia Politica.

128. (Philippi Chiffletii) SS. et occ. Concilii Tridentini — Canones et Decreta. Col. Agrippinae; 1644.
A bejegyzések szerint Hadadi Wesselényi Ferenc báró tulajdona is volt. — Könyvtári száma: 5610.

129. Ragazio Dominico Francisco: Thesaurus Phrasium Poeticarum. Venetiis, 1684.
Könyvtári száma: 1034.

130. Cámpéból: Psychologia. Pozsonyban és Komáromban, 1794.
A régi könyvjegyzékben csak enynyi áll a 130. szám alatt: *„Egy kis magyar könyv. Dialogus."* — Valószínüleg ez volt, mert a kiállítása hasonlít a Gyarmathi-féle könyvekéhez és párbeszédes alakban írt kis könyv. — Egy lapja hiányzik. — Könyvtári száma: 6141.

* 131. Rufi Q. Curtii: De rebus gestis Alexandri Magni. Jenae, 1658.

* 132. Evatgelum Gallicum.

A könyvtárban két olyan mű van, (5582. és 5042. szám alatt), amelyre gondolhatunk, mert sajnos, a régi könyvjegyzék semmi közelebbi meghatározást sem tartalmaz.

133. Cluveri Philippi: Introductionis in universam Geographiam tam veterem quam novam. Amstelaedami, 1686.

Egy bejegyzés szerint *Samuelis Laskai*-é is volt. — Könyvtári száma: 2317.

134. Psalmi Davidis CL.

Héber-latin szöveg. Nagyon rongyos példány, benne több előző tulajdonos neve. — Könyvtári száma: 5616.

* 135. Gerhard D. Sam.: Exercitium Pietatis. Lipsiae, 1707.

136. Dell' Eneide di Virgilio. Padoa, 1609.

Könyvtári száma: 1060.

** 137. Lipsi Justi: Monita et exempla politica. Libri duo. Amsterdam, 1630.

* 138. Annotation sopra Tasso.

139. Kempis Thomae: De imitatione Christi. Libri quattuor. Bassani, 1736.

Előző tulajdonosa: *Sám. Málnási 1775.* — Könyvtári száma: 5613.

**140. Sledani I.: De quattuor summis imperiis. Amsterodami, 1678.

* 141. Levini: Occulta naturae miracula.

142. Gründliche Anleitung zur Teutschen Ortographie. Dresden, 1741.

Irónnal és tollal írt jegyzetekkel. — Könyvtári száma: 3657.

* 143. Conjecturae de sede prima, origine et sede Hungarorum. Budae, 1805.

* 144. Kölleséri Sam.: Dissertatio de scorbuto. Cibinii, 1707.

145. Négy prédikátzió az anyaszentegyház négy evangélistáinak ünnepeire és: a' salve regina magyarázattya (Telegdi Miklós). Pesten, 1803.

Könyvtári száma: 5146.

* 146. Disquisitio de origine nominis Gud. Stockholm, 1796.

147. Hatvani, Junior Stephanus, de eadem: Spicilegium Historiae Antiquae universalis. Viennae. 1785.

Régi tulajdonosai: *Steph. Virág, Steph. Szabó.* — Könyvtári száma: 3193.

148. Metastasio Pietro Poeta Cesarae: La Nitteti. Nouvo Drama per musica. Milano, 1756.

Belső lapján Gyarmathi sajátkezű írásával: *Sam. Gyarmathi Viennae Austr. 1777 20 oct. Dr. 6.* — Könyvtári száma: 4166.

149. Grundlage zum Real-Unterrichte vor Schul-Kinder aus Comenius. Hochmeister M. kiadása. 1792.

Könyvtári száma: 5393.

150. Büsch Johann Georg: Die politische Wichtigkeit der Freiheit Hamburgs und ihrer Schwesterstädte Lübeck und Bremen, Hamburg, 1797.

Könyvtári száma: 3312.

* 151. Ferzeichnisz (!) for dem Mineralien Cabinette. Clausthal, 1797.

152. Tissot S. A. D.: Sermo inauguralis de valetudine litteratorum. Lausannae, 1766.

A régi jegyzék szerint 1767-ben adták ki. — Könyvtári száma: 5885.

* 153. Szakonyi József: Oskolai vezér. Posonyban, 1792.

154. 'Sombori' Hazafiui és érzékeny sohajtásai. Kolo'sváron, 1805.

A régi jegyzék szerint a Gyarmathi hagyatékából négy példány maradt. — Könyvtári száma 5789.

155. ['Sombori László]: A' mu'sák' háládatossága (Romai sz. birodalombéli groff széki Teleki Sámuel ur ő excellenciájához a' könyvtárért). Kolo'sváratt, 1803.

Könyvtári száma: 2210.

156. Nyulas Ferentz: Kolosvári tehén himlő. Kolos'váron, 1802.

Könyvtári száma: 4426.

* 157. Éneki szerzemény. Kolosvár, 1791.

* 158. A' Scárlát, forró hideg torokfájásról. Kolosvár, 1801.

*159. Beschreibung und Abbildung der Lesemaschine. Leipzig, 1707.

* 160. Vorstellungen der K. K. Hof-Tapeten.

* 161. Nachricht der Gesellschaft (Jena). Jena, 1798.

* 162. Getreue Darstellung des Auflaunes. Vien, 1798.

163. Szilágyi Ferentz: A' Nagyság' mértéke, letéve Losontzi L. B. Gróf Bánffi György úr . . . ő excellentziájáról. Kolo'sváron, 1822.

A régi jegyzék szerint: *Halotti beszéd.* Több jel mutatja, hogy valószínüleg ez volt. — Könyvtári száma: 1676.

* 164. Könyvek catalogussa. 6 köt.

* 165. Fekete Franciscus: Theses Juris Naturae. Claudiopoli, 1764.

166. Samuelis Gyarmathi Stambuch.

A kollégium kézirattárában található, külföldi utazásán és itthon szerzett baráti emléksorokkal. Dr. Miszti László kezelésében kiadás, illetőleg ismertetés alatt.

167. Schotti Casparis R. P.: Arithmetica practica generalis. Claudiopoli, 1751.

Kézírásos bejegyzés: *Est Francisci Megletzi FM.* — Könyvtári száma: 2264.

*

A fentieken kívül a kollégiumi levéltárba került Gyarmathi diákkori beszédének kézirata, göttingai útján használt két füzete (Költség-Laistroma és Jegyzetei), továbbá a fölötte tartott halotti beszéd kézirata.

TARTALOMJEGYZÉK

Lap

Bevezetés — — — — — — — — — — — — — 3
1. Gyarmathi Sámuel származása, családi viszonyai — — — — 4
2. Az itthoni tanulóévek — — — — — — — — — — 6
3. Bécsi orvosi tanulmányai. Első külföldi utazása — — — — — 13
4. Gyarmathi első itthoni tevékenykedései — — — — — — 15
5. Gyarmathi Sámuel »Okoskodva tanító magyar nyelvmester«-e — 17
6. Gyarmathi Sámuel fordítói munkássága — — — — — — 20
7. Gyarmathi külföldi utazása gróf Bethlen Elek kíséretében — — 23
8. A göttingai évek kezdete (1796. április—október) — — — — 30
9. 1796. október végétől 1797. márciusig — — — — — — — 37
10. Az 1797. év márciusától az »Affinitas« megjelenéséig — — — 45
11. Gyarmathi mint a zilahi református kollégium első professzora — 51
12. A csendes visszavonultság évei — — — — — — — — 60
13. Gyarmathi végrendelete, halála, temetése — — — — — — 69

Függelék.

1. Gyarmathi úti előkészületeire és külföldi útjára tett költségeinek jegyzéke — — — — — — — — — — — — 72
2. Gyarmathi Sámuel könyvei — — — — — — — — — 75

KÉPEK

Gyarmathi Sámuel (1751—1830) arcképe (a címlap előtt) — — 1
Gyarmathi Sámuel síremléke — — — — — — — — — 68
Gyarmathi Sámuel végrendelete — — — — — — — — 70

Erdélyi Tudományos Füzetek

Megindította **György Lajos**

Szerkeszti **Szabó T. Attila**

Az EME kiadása

12. **György Lajos:** Két dialógus régi magyar irodalmunkban (1 hasonmással) — 2.—
14. **Ferenczi Miklós:** Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1926. év — 1.50
17. **György Lajos:** Egy állítólagos Pancsatantra-származék irodalmunkban — 1.50
20. **Szabó T. Attila:** Az Erdélyi Múzeum-Egylet XVI—XIX. századi kéziratos énekeskönyvei — — — — — — — — 1.50
22. **György Lajos:** A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben — — — — — — — — — — 1.50
23. **Kántor Lajos:** Az Erdélyi Múzeum-Egyesület problémái — — — — — — 1.50
26. **Papp Ferenc:** Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében — — — — — 1.50
28. **Bíró Vencel:** Püspökjelölés az erdélyi róm. kath. egyházmegyében — — — 1.50
31. **Ferenczi Miklós:** Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1929. év — 1.50
33. **Rajka László:** Jókai „Törökvilág Magyarországon" c. regénye — — — — 1.50
36. **Szabó T. Attila:** Az Erdélyi Múzeum Vadadi Hegedüs-kódexe — — — — — 1.50
37. **Kántor Lajos:** Hidvégi gróf Mikó Imre szózata 1856-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakítása érdekében — — — — — — 1.50
42. **Kristóf György:** Báró Eötvös József utazásai Erdélyben — — — — — — 2.50
52. **Ferenczi Miklós:** Az erdélyi magyar irodalom biolografiája. 1931. év — — 1.50
54. **György Lajos:** Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai — — — — — 1.50
55. **Veress Endre:** Gróf Kemény József [1795—1855] (12 keppel) — — — — 4.—
57. **Tavaszy Sándor:** A lét és valóság — 2.—
58. **Szabó T. Attila:** Adatok Nagyenyed XVI—XX. századi helyneveinek ismeretéhez (1 térképvázlattal) — — — — 2.—
60. **Veress Endre:** A történetíró Báthory István király (3 képpel) — — — — 2.50
63. **Bíró József:** A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blaumann (7 képpel) — — 2.—
65. **Jancsó Elemér:** Az irodalomtörténetírás legújabb irányai — — — — — — 1.50
76. **Juhász Kálmán:** Műveltségi állapotok a Temesközben a török világban — — 1.20
79. **Valentiny Antal:** Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1934. év — — 2.—
81. **György Lajos:** Anyanyelvünk védelme 1.20
82. **Grandpierre Edit:** A kolozsvári Szent Mihály-templom története (34 képpel) — 2.50
88. **Rass Károly:** A mi regényirodalmunk 2.—
89. **Valentiny Antal:** Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1935. év — — 1.20
90. **Monoki István:** Romániában az 1935. évben megjelent román-magyar és magyar időszaki sajtótermékek címjegyzéke — — — — — — — — — 2.—
92. **Jancsó Elemér:** Nyelv és társadalom 1.50
95. **Valentiny Antal:** Románia magyar irodalmának bibliográfiája 1936. év — — 2.—
96. **Kántor Lajos:** Czegei gróf Wass Ottilia, az Erdélyi Múzeum-Egyesület nagy jótevője (4 képpel) — — — — 2.—
98. **Lakatos István:** A román zene fejlődéstörténete (5 képpel) — — — — 2.—
100. **György Lajos:** Dr. Bitay Árpád életrajzi adatai és tudományos munkássága (1 képpel) — — — — — — 1.20
101. **Szabó T. Attila:** Dés helynevei (2 térképvázlattal) — — — — — — — 2 -
102. **Valentiny Antal:** Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1937. év 2.—
104. **Szabó T. Attila:** Bábony története és települése (68 képpel) — — — — — 4.—
105. **György Lajos:** Az „Erdélyi Múzeum" története (1874—1937) — — — — — 2.—
106. **Fábián Béla:** Nagykend helynevei — 1.—
107. **Herepei János** és **Szabó T. Attila:** Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez I. Fatemplomok és haranglábak 2.—
108. **Szabó T. Attila:** Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. II. Székelykapuk és fazárak — — — — — 1.20
112. **Valentiny Antal:** Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1938. év — 2.—
114. **Szabó T. Attila:** A kalotaszegi nagybirtokok jobbágyságának szolgáltatása és adózása (1640—1690) — — — 2.—
115. **Nagy Géza:** Geleji Katona István személyisége levelei alapján — — — 1.20
116. **Kántor Lajos:** Párhuzam az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Astra megalakulásában és korai működésében — 1.50
118. **Imre Lajos:** A közművelődés mint társadalmi feladat — — — — — — 1.—
119. **Balogh Artúr:** A Nemzetek Szövetsége húsz évi működésének mérlege 1.20
120. **György Lajos:** A magyar nábob — — 1.50
121. **K. Sebestyén József:** A Cenk-hegyi Brassovia vár temploma (11 képpel) — — 1.50
122. **Valentiny Antal:** Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1939. év — 2.—
123. **Szabó T. Attila:** Ujabb adatok és pótlások kéziratos énekeskönyveink és verses kéziratainak könyvészetéhez — 1.50
124. **Ady László:** Magyarkapus helynevei (1 térképvázlattal) — — — — — — 2.—
125. **Nyárády E. Gyula:** Kolozsvár környékének mocsárvilága (12 képpel és térképpel) — — — — — — — 2.50
126. **K. Sebestyén József:** Régi székely népi eredetű műemlékeink (20 képpel) 1.80
127. **Bíró Vencel:** Gr. Batthyány Ignác (1741—1798) (1 képpel) — — — — 1.—
129. **Ferenczi István:** Régészeti megfigyelések a limes daecicus északnyugati szakaszán (12 képpel) — — — — — 4.—
130. **Herepei János:** A dési református iskola XVII. és XVIII. századbeli igazgatói és tanítói — — — — — — — 2.50
132. **Tóth Zoltán:** Iorga Miklós és a székelyek román származásának tana — 2.—
133 **Jakó Zsigmond:** Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának multja és feladatai 2.—
136. **Balogh Ödön:** Néprajzi jegyzetek a csügési magyarokról — — — — — — 2.50
138. **Imreh Barna:** Mezőbánd helynevei — — 3.—
139. **Mikó Imre:** A törvényhozói összeférhetetlenség — — — — — — — — — 2.—
141. **Entz Géza:** A dési református templom (20 képpel) — — — — — — — — 2.50
142. **Tolnai Gábor:** Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító — — — — — — — 1.—
144. **Nagy Géza:** Társadalmi ellentétek a régi erdélyi református egyházban — — — 1.50
146. **Kelemen Lajos:** Radnótfája története 1.—
147. **Szabó T. Attila:** Dés települése és lakossága — — — — — — — — — 2.—
149. **Németh Gyula:** Kőrösi Csoma Sándor lelki alkata és fejlődése (1 képpel) — 2.50
150. **Entz Géza:** Szolnok-Doboka középkori műemlékei (9 képpel) — — — — 3.—
154. **Vita Zsigmond:** Románia magyar irodalmának bibliográfiája 1940-ben és 1941-ben — — — — — — — — 1.50

156. **Gazda Ferenc:** Gr. Kemény József és Mike Sándor levelezése — — — — 2.50
157. **Makkai László:** Az erdélyi románok a középkori magyar oklevelekben — — 2.—
dése a magyar országgyűlés előtt — 2.50
158. **Vita Zsigmond:** A Bethlen kollégiumi színjátszás a XVII. és XVIII. században — — — — — — — — 1.50
159. **Palotay Gertrud—Szabó T. Attila:** Mezőségi magyar hímzések (137 képpel) — 12.—
161. **Borbély Andor:** Erdélyi városok képes-
163. **Cs. Bogáts Dénes:** Háromszéki oklevélszójegyzék — — — — — — — 12.—
könyve (22 képpel) — — — — — 8.—
165. **Ferenczi István:** Csíkkarcfalvi régiségek 1.50
166. **Herepei János:** Scholabeli állapotok Apáczai Kolozsvárra jövetele előtt (4 képpel) — — — — — — — — 2.50
167. **László Gyula:** Erdély településtörténetének vázlata Szent István koráig (4 színes térképvázlattal) — — — — 3.—
168. **Nagy Jenő:** Lakodalom a kalotaszegi Magyarvalkón — — — — — 2.—
169. **Mozsolics Amália:** A magyarországi bronzkor kronológiájáról — — — — 4.—
170. **Vita Zsigmond:** A nagyenyedi Bethlen-kollégium ifjúságának irodalmi törekvései a reform-korszak kezdetén — — 2.50
171. **Mikecs László:** A moldvai katolikusok 1616—17. évi összeírása (6 térképvázlattal) — — — — — — — — — 12.—
172. **Jakab Antal:** Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században — — — — — — 2.50
173 **Kristóf György:** Reményik Sándor — 2.—
174. **Makkai Ernő:** Sipos Pál és Kazinczy Ferenc — — — — — — — — — 3.—
175 **Méri István:** Középkori temetőink feltárásmódjáról (8 képpel) — — — — 4.—
176. **Nagy Jenő:** Család-, gúny- és ragadványnevek a kalotaszegi Magyarvalkón 2.—
177. **Zsakó Gyula:** Egy XVIII. századi torockói napló (2 képpel) — — — — 2.50
178. **Vita Zsigmond:** Románia magyar irodalmának bibliográfiája 1942-ben — 2.—
179. **Palotay Gertrud:** A szolnokdobokai Szék magyar hímzései (68 képpel) — 12.—
180. **Márton Gyula:** Ördöngösfüzes helynevei (1 térképvázlattal) — — — — — 3.50
181. **Szabó T. Attila—Gálffy Mózes—Márton Gyula:** Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképé"-ből (26 térképlappal) — — — — — — — 9.—
182. **M. Nagy Ottó:** Gyarmathi Sámuel élete és munkássága (2 képpel) — — — 10.—
183. **Bónis György:** Hagyomány és haladás az erdélyi jog fejlődésében — — — 2.—
184. **Venczel József:** A volt határőrezredek vagyonának sorsa — — — — — — 2.—

A felsorolásból kihagyott számok elfogytak.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET JOG-, KÖZGAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLYÁNAK ÉRTEKEZÉSEI

Szerkeszti: **Dr. Martonyi János** egyetemi ny. rk. tanár

1. **Csekei István:** Tehet-e a közigazgatási intézkedéssel kivételt a miniszter saját rendelete alól? 1.—
2. **Buza László:** A közjog és a magánjog fogalmi elhatárolásának kérdése. — **Viléz Moór Gyula:** Az állam joga és a magánosok joga 2.50
3. **Schneller Károly:** Szórványok és szigetek sorsa Kolozs vármegyében 4.50
4. **Csizmadia Andor:** Szociálpolitika a reformkori Kolozsváron 2.50
5. **Kiss Mór:** A római jogi gyakorlatok jelentősége a jogi oktatásban. — **Személyi Kálmán:** Vétkességi fokozatok értékelése a római jogban .. .. 2.—
6. **Magyary Zoltán:** A hivatásos közszolgálat megoldatlan kérdései 1.50

AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUM LEVÉLTÁRÁNAK KIADVÁNYAI

Szerkeszti: **Kelemen Lajos és Jakó Zsigmond**

Jakó Zsigmond: Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának múltja és feladatai .. .. 2.—
Jakó Zsigmond: Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1942. évi működéséről .. .. 1.—
Jakó Zsigmond: Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1943. évi működéséről .. .. 2.—
Jakó Zsigmond—Valentiny Antal: A torockószentgyörgyi Thorotzkay-család levéltára (Két oklevélhasonmással és egy térképpel) .. .. 4.—

Megrendelhetők az Erdélyi Múzeum kiadóhivatalában
Kolozsvár, Király-utca 14.